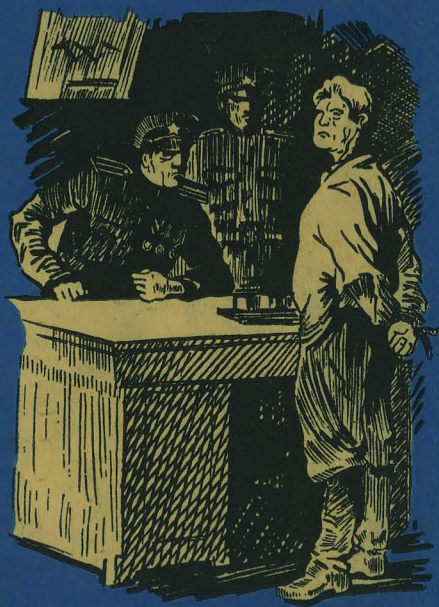

Василь Прилісний

Зсміт

Повість

Василь Прилісний

І С П И Т

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

Видання Братства кол. Вояків УПА
ім. св. Юрія Переможця

МЮНХЕН 1957

Обкладинка роботи автора

Herstellung: Druckgenossenschaft „CICERO“ München 8, Zeppelinstr. 67

**Тим, хто не склав зброї в боротьбі
за вільну самостійну Україну, при-
свячує**

АВТОР

ПЕРЕДМОВА

Не знаємо тебе, дорогий читачу, твоє ім'я нам невідоме, але одно про тебе знаємо, що ти є членом великої української сім'ї, членом народу, який змагається за своє буття, за право бути господарем у своїй хаті, паном своєї землі, за свою незалежність, що ти є Українцем. Знаємо, що твоїй ум непокоять питання, снуються в ньому думки, щоб в той чи інший спосіб причинитися до цієї гаряче очікуваної хвилини. У твоєму серці горить бажання бути свідком цих великих подій, коли на майдані столиці України залопотить національний прапор свободи, коли мрія і змагання за свободу стануться дійсністю. Знаючи твої бажання, поручаємо тобі цю книжку. Кожне слово в цій книжці висказане з любови до рідного народу, до тебе з переконанням і свідомістю, що намагання відсвіжити твоїй запал до дальшої боротьби за осягнення бажаної мети є величним і шляхотним ідеалом. Ця любов заслуговує на те, щоб ти поцікавився змістом цієї книжки.

Не зважаючи на те, що ти опинився поза межами батьківщини, одначе ти залишився борцем за велику ціль. Минають десятки років по-

невірянъ по чужині. Десятки років блукаєш циганськими дорогами. Кожна з батьківщини вістка являється для тебе дорогоцінністю. Читаючи цю книжку, не тільки стрінеш в ній багато незаних тобі новин і подій, але з неї повіє подувом леготу українського вітру, розкриється карпатська верховина, зашумлять українські верби над журливими потічками, заговорить карпатський бір зі своїми бистрицями — річками, ген-ген на обрії замаячить українське село. Забудеш, що кожного дня ходиш по бруках чужого міста, а здаватиметься тобі, що ти на вулицях гамірного Львова. Переходитимеш знаними і незаними вулицями цього родинного міста й відчуватимеш його притягаючу силу.

Другий прихід большевицької навали на західні області України приніс зі собою нове лихо. З всіх боків ішли нагинки, щоб зліквідувати українське підпілля. Ворог використовував всякі можливості, щоб покінчити з підпіллям раз на завжди, завдати йому смертельного удару. Та даремні його зусилля. На большевицьку акцію творилась наша реакція. На дію йшла проти дія. Український підпільник знаходив спосіб, щоб уможливити боротьбу навіть в таких умовах. Бажання досягнути велику ціль поборювало і поборює всякі труднощі, вміє боротися в кожній ситуації.

І ти, що вийшов з дому ще зовсім маленьким, і не пам'ятаєш як виглядає твоя батьківщина, прочитай цю книжку з увагою. Це, чого ти не вспів запам'ятати, що вилетіло з голови, знай-

деш в цій книжці. Відновляться в тебе притуплені почуття, відсвіжиться любов до батьківщини, розгориться вогонь запалу. Поручаємо цю книжку й уродженцям поза батьківщиною, які батьківщини ніколи не бачили і її не знають. Для них вона кине іскорку світла на те, як виглядає боротьба за волю, вони побачать, що належать до тих, які не зупиняються на половині дороги, а змагаються на життя і смерть. Зрозуміють, що вони не самі, не є безбатченками, а є складовою частиною великого народу. Прочитавши рядки цієї книжки, відчують в собі силу, зродиться в них бажання прилучитися до змагу за велике діло. Напевно їхня совість диктуватиме їм, що й на них лежить обов'язок стати по стороні правди. Відчують в своїй совісті, що стояти осторонь їм не вільно.

Описи мужности героїв-борців наших останніх змагань напевно зацікавлять і старше громадянство. Для тих, які брали участь у визвольних змаганнях пригадаються їхні щасливі часи, коли вони з відданістю стояли на сторожі народньої волі, наново відновляться картини гарячих мрій закріпити кров'ю освячену свободу. Вони напевно почуватимуться гордими, що діло, яке вони розпочали, знайшло гідних продовжувачів. Ті, які не мали щастя бути в рядах борців за найвищу національну цінність, з признанням і поклоном віддадуть борцям належну пошану. Матері знайдуть частину себе, бо в гарно прибраних словах побачать материнську любов.

Управа Братства

*Нам все прийшло в тяжкі роки пізнати
на іспиті сердець, на іспиті сумлінь,
за кожний крок свій — нам відповідати
перед страшним судом майбутніх поколінь!*

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Вересень у Львові. Падають дощі, шумлять вітри. Вітер влітає сюди невідомо звідки, розгойдує вуличні ліхтарі, цілу ніч свистить у дрютах, скиглить у руїнах знищених війною будинків, на всі лади ляскає й гукає бляшаними клаптями подертих дахів. Такої ночі господарями вулиць стають військові патрулі, нічні сторожі і безпритульні коти.

Пізнього осіннього вечора 1947 року, коли вітер уже нишпорив у всіх закутках міста, з трамваєм на площі Софії зійшов чоловік, судячи по одягу — залізничник. З вигляду йому було років тридцять. Русяве волосся його чубом вибілося з-під кашкета й нависло над сірими, проникливими очима.

Чоловік підняв комір шинелі, застібнув два три гудзики, підтягнув ремінь. При цьому він встиг оглянути уважним поглядом невелику площу і помітив двох автоматників, що стояли поблизу трамвайної зупинки. Це був патруль військових відділів Управління державної безпеки. Якась тінь упала на обличчя залізничника, але він був байдужий. Його не торкалось,

чому ці автоматники замінили міліціонерів, що постійно чатували на площі.

Залізничник перейшов вулицю і вже хотів був завернути за ріг, коли автоматники гукнули до нього. Він зупинився, витягнувши руки з кишень. Патруль підійшов до нього.

— Куди йдете?

— Додому.

Другий автоматник простяг руку.

— Покажіть документи!

— Це можна! — сказав залізничник, витяг з кишені папери і передав їх автоматникові.

Військовий уважно подивився на притриманого. Той спокійно і твердо витримав його погляд. Автоматник повернув папери.

— Мирон Рубанюк... Машиніст паротягу станції „Львів-Тягарова“, — сказав він своєму напарнику. — Впорядку. Довідки. Пашпорт...

— А-а! — протяг другий автоматник. — Ну, йдіть, йдіть, не затримуйтесь.

Повертаючи за ріг будинку, залізничник ще раз озирнувся на військових.

Автоматники проводили його поглядами, і коли сконтрольований зник за рогом, один з них промовив:

— Вартуємо, ловимо... А кого спіймаємо? Хіба всіх переловиш?

Його товариш нахмурих брови, але нічого не відповів.

Вартові пішли на старе місце, звідки їм було видно всю площу.

— Хіба всіх переловиш? — повторив, зітхнувши автоматник.

Інший скося глянув на нього і знову промовчав. А перший продовжував:

— Я думаю-думаю, і не можу придумати: чого ці підпільники і партизани досі воюють? .. Я перед кінцем війни брав участь у боях проти партизанів. Казали нам тоді, що їм німці допомагають. А я скільки не бачив забитих та полонених — ні одного німця, самі українці... Тепер уже й німці розбиті. Хто ж тепер допомагає... А?

Сержант Лагунов сплюнув:

— Ну, чого ти причепився, Дубах? Що я, Бог, щоб усе знати? Німці, німці... Німців ми у хвіст і гриву розбили. Це проти своїх сили немає. Населення їм допомагає! .. Ти мене не розпитуй про такі речі, сибіряк! Думай, як хочеш — твоє діло, а слів мені таких не говори... Ми присягу давали... Місяць лишилось відслужити — і по домах. І тоді — пропадіть-пропадом хахли, партизани, підпільники. Приїдеш додому — своїх турбот не перелічиш...

Дубах нахмурився. Очі сибіряка стали суворими:

— Я до тебе з душею, Лагунов... А ти мені про присягу...

— Я вже сказав, — повернувся до нього сержант, — ти мене про такі речі не розпитуй. Я не донощик, але й тобі не товариш у таких думках!..

Новий сильний наліт вітру доніс дзенькіт чергового трамваю.

Автоматники підтягнулись і, вицокуючи кованими чобітьми, попростували до зупинки перевіряти документи пізніх пасажирів.

*
*   *
*

Залізничник пройшов кілька кварталів і зник у брамі великого темного будинку. В коридорі він присвітив кишеньковим ліхтариком, відімкнув двері і ввійшов до мешкання. Йому назустріч піднявся з крісла молодий офіцер. Протяг руку.

— Добрий вечір, Степане! — привітався гість.

— Добрий вечір. Я вже думав, що ти не прийдеш, Мироне. Роздягайся.

Рубанук скинув шинелю, віддав її господареві мешкання, зручно всівся в запропоноване крісло.

— Розкажуй, Степане. Маю обмежений час.

— Що ж тут розказувати, — відповів офіцер, — сам знаєш, Оксана провалилась.

Гість мовчки хитнув головою.

— Провалилась найглупішим чином. Скільки часу все йшло добре! Ніхто в управлінні держбезпеки не мав проти неї підозри. Вона була найкращою секретаркою, тримала себе пристійно. Залицятися до неї залицялись, але чогось більшого — ні-ні! Так і йшло. Часто їй

вдавалося виносити копіювальний папір з відруками таємних розпоряджень по оперативному відділу.

— Як це їй вдавалося? Адже кожна секретарка отримує щоденно папір за рахунком, певну кількість листів, наскільки я не помиляюсь, — перебив Степана Рубанюк. — В кінці дня копіювальний папір знову за рахунком здає кожна секретарка і його спалюють.

— Це так. Навіть щоденно складається акт про спалення зужиткованого копіювального паперу. Оксана приносила з собою з дому іноді кілька листів копіювального паперу. Між сторінками друку замість однієї копії вклала дві. Отриманий папір здавала за рахунком, а свій забирала з собою. Врешті, вона була добре „перевірена”, їй начальство довіряло... Так, кажу, і йшло. І треба ж було появитися в управлінні новій людині — майорові Русакову. Третій чоловік. Свавільний, до того ж п'яниця і бабій. Під час війни він працював у „Смерші”, потім, по війні, керував протипартизанськими акціями на Закарпатті. Там його поранило. Після вилікування його призначили до нас.

Русаков побачив Оксану й вилупив очі. Почав залицятися, проходу не давав. Вона чемно відхилила його залицання. Він, ніби, трохи вгамувався.

В той вечір, коли це сталося з Оксаною, вона вийшла з праці десь о десятій годині вечора. Саме в ту мить підїхав автом Русаков, приві-

тався з нею, затримав, запропонував підвезти додому. Оксана не хотіла сідати, але тут, як на зло, надійшов їй прямиий начальник — полковник Терехов. Взяв її за руку, підвів до авта і сказав: „Сідайте, сідайте, майор вас не обідить”. Сам відчинив дверцята й посадив Оксану до авта. Потім сказав Русакову: „Дивись, доведи її в порядку додому. Якщо завтра поскаржиться мені — не поздоровиться тобі”.

Полковник весело попрощався, зачекав, доки Русаков з Оксаною не від'їхали.

Русаков завіз її не додому, а за город, зупинився десь у безлюдному місці. Почав в авті приставати до неї. Вона боронилась, як могла, до крові подряпала йому обличчя. Русаков розірвав їй блюзку й звідти випав білий згорнений папірець.

Русакова розібрала лють. Він подумав, що то був любовний лист. Почалась боротьба за той папірець . . .

Степан зробив малу павзу, дістав цигарки, почастував Рубанюка, запалив сам.

— Так ось, — продовжував він, — я тобі все це розкажую так, як потім подав до протоколу сам Русаков. Коли Оксана вчепилась до горла Русакова, той її вдарив так, що вона знепритомніла.

Русаков розгорнув папірець і звідти випала акуратно складена копірка. Він зв'язав неприютному Оксану й привіз її до управління . . .

Степан скінчив свою розповідь. Деяку хви-

лину стояла мовчанка. Друзі задумливо палили цигарки. Потім Рубанюк запитав:

— Ти її бачив? Як тримається?

— Бачив. Тримається покищо стійко.

— Били?

— Страшно...

На обличчя Рубанюка лягла тінь.

— Хто провадить слідство?

— Капітан державної безпеки Сторожев.

— Що за людина?

— Хитрий, лютий... кат, садист...

— Де її тримають?

— До сьогодні кидали по камерах „спеціального режиму“. Сьогодні її перемістили до загальної камери. Очевидно, поруч посадили когонебудь для вивідування.

— Через неділю ми хотіли її відкликати... Сам чорт сприяв її провалові. Принесло того полковника!.. Але головна причина її нещастя — недисциплінованість. Адже скільки разів ми суворо її попереджали, щоб нічого з управління не виносила, щоб інформувала нас усно. Завдяки недисциплінованості вона може втратити життя... — Рубанюк запалив другу цигарку. Потім глянув на Степана:

— Шансів на її порятунок немає?

— Майже ніяких...

— Ще подумасмо про це. Слідкуй за справою. Інформуватимеш мене щоденно через Кожухаря, — Рубанюк встав, пройшовся по кімнаті, оглянувся довкола:

— Влаштований ти добре... Ну, а поза тим, як живеш, як настрої? — знову сів супроти Степана.

— Яке там життя? Сам знаєш... — Степан показав на свої пагони лейтенанта державної безпеки. — Звівся я!.. Читаю протоколи допитів — мороз по шкірі повзає! Адже все свої люди! — зітхнув він. — Ой, Мироне, не вистачає мені нервів для цієї роботи!

— Скаржишся? Важко? А тим, супроти кого „спеціальний режим” застосовують, не важко?

— Мені часто доводиться бути присутнім на допитах. Краще мене б катували, ніж бачити, як над товаришами знущаються...

— Я все знаю, Степане, все розумію. Але ж і ти мусиш розуміти, яку неоціниму користь приносиш для організації своєю працею в управлінні державної безпеки. Більше я нічого не можу сказати. Потерпи...

Наступила павза.

Рубанюк слухав звуки, що доносились з-зовні. Десь у сусідньому мешканні плакала дитина. Нагорі звучали нервові голоси: хтось лаявся. Потім стихло. Тільки кризь завішене важкими шторами вікно іноді було чути легеньке скигління вітру.

Степан куриє, думає: „Ось уже коло року він працює секретарем слідчого відділу при обласному управлінні державної безпеки. Читає найсвіжіші протоколи допитів ув'язнених. Серед них, арештованих, трапляються й такі, що не

витримують страшних тортур, заламлюються, признаються самі, починають „сипати” інших. І тоді він, лейтенант державної безпеки Шовкун, негайно повідомляє Мирона Рубанюка про небезпеку. Рубанюк блискавично вживає відповідні заходи і оперативний відділ державної безпеки завжди запізнюється арештувати тих, кого в'язень „засипав” . . . Крім Рубанюка, Кожухаря і Щербака, ніхто з підпільників його не знає. Навіть нещасна Оксана, що працювала майже поруч нього, теж не знала, хто такий насправді лейтенант державної безпеки Степан Шовкун . . . О, він знає, яку користь приносить він підпільній організації! І він також добре знає, чим усе може скінчитися для нього, якщо він провалиться. А це може статися щохвилини . . .”

Рубанюк сполохав його думки:

— Слухай, Степане, вдалося тобі вияснити справу професора Гаркавого?

Шовкун погасив цигарку, поправив рукою опале на чоло волосся.

— Так, я все докладно вияснив. Два дні довелося читати справу арешту, слідства і розстрілу тих наших трьох київських друзів, про яких ти мені останнього разу розповідав. Гаркавий відіграв роллю провокатора і смерть наших товаришів лежить на його совісті.

— Совісті . . . Яка у провокатора совість?

— Ти правий, Мироне. Що робити з Гаркавим — це вже твоя справа. Полагоджуй питан-

ня з проводом. Я скажу тільки одно: вілла, в якій він мешкає з своєю донькою, звечора замикається на сто замків. Годі думати, щоб до мешкання можна було пролізти. Не почує Гаркавий — обов'язково почують сусіди по мешканню. Крім того, він має зброю, може вчинити шум. Тому зліквідувати його можна тільки десь поза мешканням.

— Ліквідувати Гаркавого ми не маємо права, Степане. Провід вимагає забрати його живим і відтранспортувати куди слід. Там цього, негідника, судитиме трибунал. Прибудуть два свідки з Києва — наші люди. А ти зроби ось що: напиши з пам'яті про все, що вичитав у протоколах, донесеннях, і передай мені. Твоє свідчення — дуже важлива річ для трибуналу.

— Ти говориш так, ніби Гаркавого ми вже викрали й передали до трибуналу. А дістати його до своїх рук не так легко.

— Наказ проводу буде виконано за всяку ціну. Я гадаю, що Кожухар впорається з Гаркавим. Тут вся справа не така складна, як трагічна.

— Що? — запитав Шовкун.

— Виявилось, що донька Гаркавого, вчителька, — наша людина, член організації. Ось де трагедія. Донька і батько. Вона щоденно ризикує своїм життям, працюючи в підпіллі. А у батька руки заплямлені кров'ю таких, як вона. Правда, Гаркавий не знає, що донька віддавна пов'язана з підпіллям.

— А вона знає, що її батько — провокатор?

— Нещодавно ми їй сказали про це.

— І як же вона?

— Зблідла, мало не знепритомніла. Потім промовила: „Винен — судить...” Їй відповіли: „Прийде час — судитимемо”. Тоді вона попросила, щоб її перекинули з Львова до партизанського загону або куди завгодно, бо, мовляв, не зможе жити під одним дахом з батьком — провокатором, вбивцею. Ми їй пообіцяли це зробити. Але покищо вона ще тут, живе з батьком.

— Жах! — Шовкун піднісся, почав ходити по кімнаті. — Який жах!.. Яка йде боротьба! Батько і донька... — Він зупинився серед кімнати, обернувся до Рубанюка: — Які людські трагедії, Мироне, постають часто на шляху нашої боротьби! Йде боротьба, в якій, за зраду, діти не милують батьків — і навпаки...

— Так, Степане. Страшна, жорстока боротьба йде. І в цій боротьбі неминуче вийдуть переможцями чесні, сильні вірою в справедливість... — Рубанюк встав, підійшов до Шовкуна, поклав йому руку на плече: — Тримайся, Степане, мені пора. Пів на одинадцяті.

Шовкун приніс йому шинелю і кашкета. Вже одягаючись, Рубанюк запитав:

— А чого це замість міліціонерів ваші патрулюють?

— Начальства з Москви через три дні очікується. Здається, сам міністер держбезпеки заві-

тає до нас. Ще не відомо, що пов'язано з цією візитом. Виясню — поінформую тебе.

... Шовкун замкнув за Рубанюком двері, викурив ще одну цигарку, потім швидко, по військовому роздягнувся, прийняв холодний душ. Спати не хотілось. „Нерви, — подумав лейтенант. — Як довго витримають?“. І тут же дав сам собі відповідь: „Витримають!“. Ліг у ліжко, спробував читати, але через дві сторінки відклав книжку. Згасив нічну лампку і довго курив, цигарку за цигаркою.

Коли темні штори стали сірими і на їхньому тлі, як на екрані, світанок вималював силует дерева, що стояло супроти вікна, — лейтенант Шовкун поринув у важкий тривожний сон.

II

Різними стежками йдуть люди крізь життя. В'ються ті стежки змійками, петлюють, аж доки не виведуть ту чи ту людину на один великий шлях. І поклянется тоді вона не збочувати з того шляху протягом усього життя.

Довго придивлявся до свого помічника машиніст паротягу Мирон Рубанюк. Подобався йому двадцятитрирічний демобілізований гвардієць, старший сержант советської артилерії Остап Кожухар. Вивчав Мирон поведки Остапа, стежив за кожним рухом, не пропускав жадного слова, вимовленого своїм помічником. А на слова Кожухар був скупий. Хіба що іноді, коли ви-

пивав з Мироном по кілька кухлів пива у залізничному буфеті, любив деклямувати вірші. Знав він віршів силу-силенну. Пив і деклямував. Коли йому здавалося, що Мирон не уважно слухає — простягав через стіл руку, брав машиніста за борт маринарки, і не випускав, доки не доказував вірш до кінця. Потім пив ковток пива і говорив: „Коли випиваю — ні слова від мене, крім поезії, не витягнеш. Таку звичку змалку маю”.

Мирон сміявся:

— Та хіба ж ти змалку п'єш?

— На війні почав . . .

І справді, скільки Рубанюк не намагався розпитувати його за пивом про минуле життя, Кожухар ніколи не зрадив своєї звички: „Про серйозні діла, — казав він, — можна говорити тільки на тверезу голову”. Своє минуле життя помічник машиніста вважав, очевидно, за справу серйозну. Він іноді задумувався над склянкою пива, відсував її від себе, і питав Мирона:

— Знаєш, як я воював і до чого довоювався?
— і зразу ж сам відповідав уривком вірша:

. . . Прийшов солдат з війни додому —
немає рідного села, —
і перший раз відчув він втому,
яка його сюди вела.

Де хата край села стояла,
бродив солдат серед руїн,
а на грудях його сіяла
медаля — пам'ять про Берлін . . .

Пив Кожухар рідко, тільки пиво, й ніколи не п'янів. В натурі Кожухаревій відчувалась сила волі, внутрішня дисциплінованість. В працьовитості своїй був він акуратний. Всі ці якості і притягали Мирона Рубанюка до свого помічника. „Такий загине, а не підведе”, — переконувався Мирон. І продовжував вивчати парубка. Жадна дрібниця в поведінці Кожухаря не проходила мимо Рубанюкового ока. Якось Петро Леженко — кочегар Рубанюкового паротягу, вилаявся з приводу нової державної позики. Кожухар зміряв його поглядом і запитав:

— Ти, Петре, місяць з нами їздиш. А до цього — скільки часу на паротязі катався?

Кочегар звів на нього очі:

— А що таке? Ну, три роки.

— І все, як на каруселі: „Львів-Головний двірець” — „Львів-Підзамча” — „Львів-Клепарів” — „Львів-Персенківка” — „Львів-Личаків” — „Львів-Головний двірець”. Так?.. А тепер захотілось далеким маршрутом проїхатись, наприклад, Львів — Колима?.. Отож, тримав би язика за зубами!.. — він підійшов до Мирона й додав: — Не люблю, коли язиком ляпають...

Миронові сподобалась Кожухарева заввага.

Водив Рубанюк тягарові потяги по всій Галичині. Поверталась бригада з дороги — приходили два-три дні відпочинку. В ці дні Мирон Рубанюк поринав у інше життя, життя підпільного керівника. Зустрічався з своїми зверхни-

ками по підпіллю, передавав звіти, отримані від довірених людей на кожній станції, де зупинявся його паротяг, діставав від зверхників вказівки, поради, інструкції. Потім бачився із своїми підлеглими по підпільній діяльності. Тепер йому звітували, а він вже наказував, радив, як треба провадити чергову акцію спротиву большевицькому окупантові. В ці дні, сповнені повсякчасним ризиком, піддавались гострому критичному аналізу дії ворога і дії власні, опрацьовувались пляни підпільної діяльності на певний відтинок часу...

Якось, коли Рубанюк здав паротяг іншій бригаді і прощався з своїм помічником та кочегаром, щоб побачитися з ними аж через три дні, Кожухар сказав йому:

— Нудно мені. Приходь завтра вечером до мене. Розкажу, чого я вдома, в Запоріжжі, після демобілізації тільки один день був, а потім до Галичини на працю подався. Прийдеш?

... Так народилась дружба, якій судилося згодом стати союзом на життя і смерть між двома товаришами. Скупими словами розказав Остап Миронові про своє минуле, яке майже нічим не відрізнялося від долі сотень тисяч молодих українських людей: походив Остап з „неблагодійної” супроти советської влади родини. Батька — заводського робітника — заарештували 1936 року на місці праці. Мати від ранку до ночі простоювала під дверима різних установ. Так і не дізналась нічого. Одні начальники го-

ворили, що її чоловік колишній петлюрівець, інші що він просто ворог народу, треті — взагалі якийсь „шкідник”. А четверті знизували плечима, казали, що нічого не знають, і давали адреси, куди писати до Москви і Києва. Листи писав разом з матір'ю дванадцятилітній Остап. На десятки листів ніколи не приходило відповіді. Так і пропав десь батько. Старший брат Остапа утік на Донбас, працював на шахті. Забрали його до армії, докопались, що він син „ворога народу” і запроторили до штрафного батальйону. Загинув брат десь на мінному полі на початку війни. Коли батька заарештували, Остап ходив до школи. Голодував і холодував, вчився на гроші, які заробляла мати, працюючи прибиральницею. Здав останній іспит за десяту клясу саме в той день, коли почалась війна. Замість інституту потрапив на фронт. Закінчив війну в Берліні. Приїхав додому з чотирма орденами, трьома загоєними ранами і надією, що жити стане краще, ніж жилось перед війною, бо так думали всі фронтовики, так іноді відверто заявляли і командири та замполіти. Казали: „За це, мовляв, і воюємо”. Повернувся Остап до Запоріжжя і зустрів у мешканні чужих людей: виявилось, що мати вмерла за рік перед кінцем війни, а він і не знав — польова пошта завжди губила листи... Переночував він у сусідів, а на ранок пішов до міської ради вимагати праці і мешкання — був там спеціальний відділ, який заопікувався демобілізованими фронтовиками. Сказали прийти після обіду. За цей час відшу-

кали в архівах історію Остапової сім'ї, виявили, що він син засланоного на Колиму. З'явився демобілізований сержант Кожухар по обіді, а йому сказали, щоб він навідався через один або два тижні. І зрозумів тоді, за які „кращі порядки” він воював. Просто з міськради пішов на станцію, купив квитка, і через два дні опинився у Львові. Тут півроку вчився на курсах машиністів, доки не став на практику — помічником у Рубанюка.

Коли Рубанюк втретє чи вчетверте прийшов до Кожухаря в гості, той йому сказав прямо:

— Хочеш, Мироне, продай мене. Але ось ця річ не дає мені спокою вже тиждень, день і ніч все думаю, — і він простягнув Рубанюку летючку, підписану проводом українських націоналістів.

— Продавати я тебе не буду, — сказав Мирон. — Я таких летючок більше за тебе начитався. Скажи краще, звідки ти її дістав і чого вона тобі тиждень спокою не дає?

Мирон сидів, а Остап ходив по кімнаті. Потім зупинився, став супроти Рубанюка:

— Правильно все в летючці пишеться. Правильно!.. і завжди спокійний Кожухар почав раптом невпинно говорити, збиваючись, переважаючи з однієї думки на іншу, крокуючи по кімнаті, не знаходячи собі місця.

Говорив він про все, що лежало на душі, про своє минуле, про нещасну долю таких, як він,

про голод, арешти, про війну, що зрадила надії народу, про Сибір, про всі злочини уряду.

Мирон не перебивав його.

— Правильно все пишеться! — Остап показав рукою на летючку, яку тримав Рубанюк. — І ось вони, оті, що писали, правильно розуміють все — тільки у своїй державі зможемо вільно жити. І вони б'ються в партизанах, працюють поруч нас в підпіллі. А ми... — він зупинився, сів на ліжку, махнув рукою: — а ми на паровозиках їздимо, — промовив уже тихо.

Мирон посміхнувся.

— Ти не смійся, — зірвався на ноги Остап, — я якби знав дорогу до партизанів — зразу б пішов до них. Мені воювати — не звикати. Я показав би ще себе... Аби тільки повірили, що я до них — з чесною душею.

— А як не повірять? — спитав Мирон.

— Чого це не повірять? — витріщився на нього Остап. — Чого? Що я — злодій, чи проти народу колись ішов?.. Чого?

— А як я їм скажу, щоб не вірили? — промовив тихо Мирон.

— Ти?.. А що ти? — вперся розгубленим поглядом в нього Остап.

— Потім дізнаєшся. Краще скажи, де ти летючку взяв?

— Минулого тижня, коли ми з тобою в лазні в депо купалися, хтось мені до кишені всунув. Там же роздягалка спільна. Чорт його знає, хто зробив.

— Я тобі до кишені летючку поклав...

— Ти?.. — Остап підійшов до нього. —
Ти?..

— Я.

— Чого ж це ти так зробив? Чого ти крився?.. Чого ти мені просто до рук не дав?.. Хороший дружок!.. Не довіряв значить?.. Ах, ти...

І Остап обійняв Рубанюка.

— А ти теж хороший дружок — тиждень летючку читав, спокою не мав. Чому мені відразу не сказав? Теж, значить, не довіряв?..

Вони обидва розсміялись.

Того ж вечора Остап поклявся Миронові віддати всі свої сили боротьбі за визволення свого народу.

*

* * *

Життя Остапа Кожухаря набуло нового змісту. З великою енергією ввімкнувшись в підпільну працю, він назовні залишався таким, яким був і раніше — спокійний, розсудливий, не багатомовний і надзвичайно витриманий у кожній ситуації. Не раз і не два залишався в його кімнаті ночувати Мирон Рубанюк. Часто приводив із собою Миколу Щербака, учня десятої класи середньої школи, який, не зважаючи на свої сімнадцять років, був досвідченим підпільником і найдовірнішою людиною Руба-

нюка. Іноді, погасивши світло і лежачи в ліжках, вони довго не спали, тихо розмовляючи.

В душі Остап захоплювався Рубанюком, його досвідом професіонала підпільника, його знаннями і широчінню політичного світогляду. „От тобі і звичайний паротяговий машиніст! Хто може подумати, що в засмальцьованій залізничній одежі ходить людина, з такою головою, за яку советська влада багато б дала!..“ — думав Остап. — „І цей, молодий зовсім Микола Щербак. Безусе щенятко, можна сказати, але скільки видатних ризикованих справ має Щербак на своєму рахунку в боротьбі проти ворога України!“. І тут, Остап зосереджувався на думці, якщо він у душі захоплюється керівною підпільною діяльністю Рубанюка, то супроти Щербака в його душі ховається якесь маленьке почуття заздрости. Потім вирішував, що ця маленька заздрість є явищем нормальним і здоровим, і побудована вона на справедливому доріканні самому собі в тому, що ось, мовляв, сімнадцятилітній Щербак зробив для визвольного руху більше, ніж двадцятилітній Остап Кожухар. „На війні він, гвардієць, щоденно ризикував життям — так то ж була війна! Вона скінчилась і нічого йому вже не загрожувало. А ось Щербак встиг уже і після війни щоденно наризиковатися своїм життям! Правда, тепер і він, Остап, разом з Рубанюком, Щербакком та тисячами інших, щоденно ризикує життям. Але як навестати прогаяний час?.. Тільки невтомною працею на користь визволення свого

народу!” — такі думки кружляли в Остаповій голові.

— Розкажи, Мироне, що-небудь, — звертався він до Рубанюка, коли не міг заснути.

І Рубанюк починав розповідати. Історичні події і літературні епізоди заповнювали темряву кімнати. Він вибирав у своїй пам’яті все, що могло виховувати Остапа і Миколу Щербака. Спартанський підліток, який сховав лисичку за пазуху і нічим не видавав свій біль, коли лисичка кусала його, раптом у Рубанюковій розповіді дивним способом ставав подібний до сотень юнаків, що працювали в підпіллі й ніколи не видавали свого болю, яким би сильним він не був . . . Спартак, який підняв рабів Риму проти патриціату і загинув, як воїн, ставав для Остапа й Миколи зрозумілим і рідним . . . Розповідав Рубанюк про війни за свободу народів і народні повстання. І герої, що повставали проти поневолювачів, проти деспотів за право на людське життя, за щастя, за просту людську долю, були близькими, як близькими були ті, що тепер борються в лавах партизанських загонів, працюють в підпіллі.

Були в Рубанюкових оповіданнях герої відомі й невідомі. Ось повстає проти імператора Петра гетьман Мазепа, і свавільний самодержець в скаженій люті наказує своїм єпископам проклясти його навіки-вічні. Потім переносить свою помсту на сотні тисяч козаків і вони гинуть у Невських болотах, не лишаючи по собі могил . . . Ось промовляє до ченця в казематі

Соловецького монастиря передсмертні слова майже столітній Кальнишевський: „Непокірним вмираю. Непокірним житиме і вмиратиме мій народ...“. Слова ці зловісною луною долітають до царських палаців на березі Неві, як передвісники нових народніх повстань, нових спалахів народніх пожеж, які мусять спопелити всіх поневолювачів і дати українському народові волю.

Віки й події пролітали в такі ночі в Остаповій кімнаті. Закликав грізний Тарас „сокирою будити приспану волю“. Наказував великий каменярь Іван „рубати скалу неволі“. Ставали під кулеметні кулі над ровом герої Базару, не просили у ворога змилування. Йшли на загибель до советських і фашистських кадетів тисячі, мільйони непокірних, щоб своєю смертю піднести до боротьби інші мільйони. В затисненому вогненному колі билась героїчна Українська Повстанська Армія. Переслідовані шпигунами, провокаторами і армією чекістів, не припиняли своєї діяльності тисячі підпільників.

Бувало замовкне Рубанюк, а Остап і Микола все ще ніби слухають — такими живими ставали перед ними картини, намальовані оповідачем.

Потім тишу порушував Рубанюк:

— Давайте спати, — казав він, — бачучи крізь вікно, що нічна темрява стала чорно-густою, як завжди буває, коли ніч перевалює за другу половину, наче збираючи всі сили, щоб не

поступитися місцем ранкові, який уже наближається.

... Від часу Рубанюкових нічних оповідань пройшло два роки. Впродовж цих років Остап Кожухар пройшов велику школу підпільної боротьби проти ворога. Не один раз життя його висіло на волосинці. Не один раз ламав собі він голову, думаючи, як найрозумніше виконати чергове завдання. І не один раз ламали собі голову чекісти, скаженіючи від неспроможности спіймати зухвалого підпільника.

Розумний і здібний, почавши з виконання малих доручень, Остап Кожухар швидко вибивався в підпіллі наверх і став правою рукою Рубанюка.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Впродовж десятиох днів Оксана прожила, як їй здавалося, цілого півжиття.

Які це були дні!

Дівчина іноді намагалась і не могла згадати, в якій послідовності і хто її допитував, до яких камер — кам'яних мішків її приводили і приносили. Як багато було цих камер із слизькими, вогкими стінами! Які заплутані були лябіринти коридорів у підземеллях будинку Управління державної безпеки! І кожні десять метрів — важкі сталеві двері. Перше ніж вони відчинялися, хтось невидимий відсував у дверях „очко“, розглядав тих, хто підійшов, і довго, дзенькаючи ключами, відчиняв сталевий перестінок.

Безперспективність, гнітючі чекання, нелюдська грубість збоку конвоїрів, підйоми серед ночі, коли вона забувалась у неспокійному сні, лайка, голод, відсутність води, щоб промочити пересохле горло, — все це входило в систему „спеціального режиму“, застосовуваного проти ув'язненої, щоб примусити її заламатися фізично і духово, зрадити себе і своїх товаришів. Так заповнювався час Оксани від одного допиту, де

її мучили, до наступного, де продовжувалось те ж саме, впродовж годин, дів . . .

Капітан державної безпеки Сторожев — відповідальний за розслідування справи Оксани, мав великий досвід, як він казав, „розколювати” арештантів, „виводити на чисту воду ворогів народу”. Підлеглі Сторожеву слідчі поводитись з Оксаною або грубо, не криючи своєї мети, або підкреслено ввічливо, намагаючись викликати її на відвертість. Капітан Сторожев міняв прийоми, міняв слідчих.

Один казав, скидаючи їй в обличчя попіл цигарки і демонстративно одягаючи чорні рукавиці:

— Я з тебе виб'ю мовчазність, дура! Ти в мене заговориш! Не такі розкривали рота!

Інший співчуваючи розглядав Оксану:

— Бідна дівчина! Що з вами зробили, ой, ой, ой! Розкажіть чесно все. Ви ж самі не знали, що були тільки знаряддям у руках підпільників!

Третій робив наголос на те, щоб Оксана подумала про себе:

— Слушайте, арештована! Людину, якій ви передавали викрадені документи, ми вже не спіймаємо. Ваш провал був для людини, з якою ви мали зв'язок, сигналом для зникнення. Але нам треба знати ім'я тієї людини. Якщо ви назвете ім'я — тій людині нічого не загрозить, а для вас це буде порятунком. Чи вам подобається перебувати під арештом? . .

З'являлися перед Оксаною і безвусі юнаки, що починали кар'єру в органах державної безпеки. Вони зривалися на щеняче верещання, коли бачили, що жертва уходить від них. Ці завжди були в обличчя.

Іноді допити провадив сам Сторожев. У нього тортури чергувалися з „психологічною обробкою”, обіцянками подарувати волю і життя. Сторожев бив так, щоб не було видно слідів...

Оксана не мала й підозри, що у неї стільки сили й витривалости. Тіло Оксани палили, витягували, стискували, били і гнули, ніби це було залізо. Але й залізо не витримало б того, що зносила ця дівчина. Вона страждала невимовно — і все таки не здавалась.

У ті рідкі хвилини просвітління свідомості, коли кати лишали її, перед нею народжувалися образи її кількох товаришів, які власною смертю не зганьбили свого ім'я. Ці образи скріплювали її волю. Тут, в угебівському пеклі, катували й убивали її тіло, але не могли вбити душу.

Ні на одну мить не здригнулось її серце, ні на дану мить не зрадила вона собі й товаришам. Нагостреним від мук слухом ловила вона найтонкіші інтонації в голосі слідчих, гострим поглядом змірювала їх при першій зустрічі, намагаючись вгадати, як себе тримати. Вона боролась за себе, за підпільника, з яким тримала зв'язок, за життя, за щастя.

Вона змінювала тактику поведінки на допитах. Або плакала, твердячи, що майор Русаков

помстився на ній за те, що вона відхилила його кохання, що ніяких документів вона не викрадала, про підпілля нічого не знає, що все спровокував Русаков, що це він підробив... Або вперто мовчала, не відповідала на запитання, коли бачила, що слідчого ніяким словом не проведеш. Тоді для слідчого ставало ясно, що провадити далі допит безнадійно. І її знову катували. Іноді вона на кожне запитання слідчого відповідала десятима власними, кричала, вимагала звільнити її, погрожувала, що провокація приписування їй зв'язку з підпіллям не пройде, що вона поскаржиться де слід, до вищих органів.

Багато облич бачила Оксана перед собою за ці дні, довгі дні, застелені немов би кривавим туманом. Вони перетворювались на ночі в сирих, без вікон, камерах. А ночі її перетворювались на дні в яскраво освітлених кабінетах слідчих.

Останнього разу її знову допитував сам Сторожев. Через важкі, заковані залізом двері, її привели до кімнати Сторожєва, штовхнули на стілець. Капітан державної безпеки був не один: він допитував парубійка років шістнадцяти. Хлопець ледве-ледве тримався на ногах, наче йому на плечі поклали страшну вагу. Його майже дитяче обличчя було все в крові і опухле. Коло нього був якийсь молодий слідчий, туго затягнутий паском.

— Значить, ти нікого не знаєш? І летючку не наклеював, а здирав ?

Хлопець кивнув головою. Молодий слідчий кілька разів із усієї сили вдарив його нагайкою, потім відійшов і сів на стілець поруч Оксани. Але не пройшло хвилини, як він знову підскочив до хлопця.

— Брешеш! — крикнув він люто, б'ючи його кінцем нагайки по голові. — Брешеш! Брешеш!

Хлопець, наче скошений, звалився на підлогу.

„Боже мій, пощо мене привели сюди? Щоб бачила чужу кров і подумала про свою?” — промайнуло в голові Оксани.

Капітан Сторожев був досвідченим психологом. Він знав, що є люди, які стійко переносять власні муки і не можуть бачити чужого болю. . . Він раз-у-раз дивився то на конаючого на підлозі підлітка, то на Оксану, намагаючись вгадати її душевний стан, вловити її реакцію на катування іншої людини в її присутності і, відповідно до того, провадив допит її.

Серце Оксани тривожно здригнулося. В глибині свідомости майнула думка: „Знову будуть бити, катувати, знову в роті буде повно крові . . .”

— Продовжимо наші розмови, — почула вона голос Сторожева і побачила, як хворобливо примружені за окулярами очі капітана зробились маленькими й злими. По спині пробіг холодок, і серце, ніби припинивши свій стукіт, завмерло в чеканні.

Наче збираючи сили, шукаючи підтримки й

захисту, вона згадала Рубанюка й інших друзів, і їй стало спокійніше. Щоб з нею не робили, від неї нічого не доб'ються. Вона не скаже ні слова, ні слова! . . .

Сторожев хитнув у її бік голову і молодий слідчий підійшов до неї. „Зараз почнеться”, — подумала Оксана . . .

*
*   *
*

Після допиту вона не могла встати на ноги. Два конвоїри, викликані Сторожевим, підхопили її під руки і потягли кудись крученими коридорами. Її вштовхнули крізь двері. Вона впала тут же, на порозі.

Чийсь дружні руки підняли Оксану і обережно пернесли на нари. Вона не могла ворухнутись: все тіло було одним клубком болі й гарячі. Їй подали води. Оксана побачила над собою незнайоме ласкаве обличчя і тихо, приглушено застогнала.

— Нічого, нічого . . . Потерпи, — потішаючи сказала жінка.

Вогонь, що палив її весь час, то стихав, то знову посилювався.

Світло електричної лампки нестерпно різало очі, від тонких, як нитки, промінчиків, що розходились на всі боки, лампка видавалась яскравою іскристою колючкою. Її проміння пробива-

лося навіть через опущені віки, впивалося в голову, від нього не можна було сховатися.

Знову схилилось над Оксаною добре обличчя невідомої жінки. Вона прикрила чимось її голову і сказала: „Тут ніколи не гасять світла”.

Цілий час скрипіли залізні двері, когось виводили, когось вштовхували назад. У куті камери не стихав чийсь стогін. Все це дивно перепліталось з тим нестерпним вогнем, який шмагував її тіло. Потім Оксана заснула. Ледве вона знову прийшла до свідомості, як стала згадувати все, що було на допиті. Спробувала піднятися.

— Лежи спокійно, — порадила незнайома жінка. — Сильно вони тебе . . . Але ти не піддавайся. Головне не прислуховуйся до болю. Тобі боляче, а ти старайся думати, що не дуже, що ще можна терпіти. Не піддавайся, одним словом . . . Мене вже п'ять разів виводили, мабуть, печінки відбили, а я нічого. Не піддаюсь! Просто я намагаюсь відігнати біль. Розумієш? . .

Оксана кивнула. Їй було приємно слухати цей ласкавий голос незнайомої подруги. Від слів жінки якось стихав біль.

— Знаєш, що я тобі скажу, — перейшла жінка на шепіт, — будь обережною. До нас сюди підсилають шпиків, підслухувати. Вони сидять, як і ми, їх іноді навіть б'ють для виду, щоб обманути нас. Іноді і на допити водять, підготовують, як собак . . .

Оксана розглядала камеру. Все для неї бу-

ло новим і незвичним. Досі вона перебувала в одиночній камері. А тепер довкола неї було багато жінок різних літ: одні сиділи на нарах або на підлозі, інші спали. Людей тут було стільки, що для всіх не вистачало місця на нарах з грубих дощок, і частина людей спала на брудній кам'яній підлозі.

Крім її сусідки — жінки, що потішала її, на неї майже ніхто не звернув уваги. Очевидно, нових приводили сюди часто і арештовані до цього звикли. Вона почула далекі голоси і дивний шум за стіною. Оксана почала прислухатися, але чийсь стогін в камері заважав їй. Раптом з-за стіни долетів дикий, пронизливий крик, від якого в Оксани всередині все захололо, а в камері наступила зразу тривожна тиша.

— Що це таке? — спитала Оксана сусідку.

— Відомо що — б'ють, допитують.

Шум і крики не стихали до вечора. По коридорі весь час водили і тягали назад побитих.

Оксана чекала, що ось-ось і її викличуть знову на допит. Але її не викликали. Всю ніч вона не закрила очей. Всю ніч жінка-сусідка розповідала їй різні історії, які не мали нічого спільного з ув'язненням. Жінка намагалась відвернути її увагу від стану, в якому Оксана перебувала . . .

Оксана слухала, ні про що не питаючи. Іноді їй здавалося, що голос сусідки по нарах доходить звідкись здалеку. Те, що вона слухала, переплутувалось з її власними думками і споми-

нами. Образки, що народжувалися в її пам'яті, були якісь плутані, уривчасті. Випливало з туману обличчя Марійки — її товаришки з гімназійної лави, підпільниці. То на її місце раптом приходив образ Рубанюка, його мужне, відкрите, з сірими проникливими очима обличчя. Потім обличчя рідних друзів розпливалися, туман червонів і перед нею з'являлися примружені, маленькі злі очі Сторожева. Вона з зусиллям терла очі, щоб відігнати образ свого ката...

Під ранок кількох жінок викликали мити підлогу в сусідній камері. Силою підняли й Оксану, не дивлячись на те, що вона ледве трималася на ногах. Сусідня камера була порожньою. Оксані дали шмату і відро. Конвоїр штовхнув її до камери і сказав:

— Тут.

Це була невелика напівтемна кімната без вікна. Оксана тупим поглядом оглянула камеру і побачила на підлозі калюжу з маслянистим відблиском. Вона ступила в калюжу і поскоковнула.

— Ну ти, чого зупинилась? — крикнув конвоїр і штовхнув її кулаком у спину. — На запитання чекаєш?

Переборюючи страшний біль у спині і в усюму тілі, який зразу посилювався, вона нагнулася. Руки доторкнулися до чогось густого і липкого.

— Що це? — вирвалося в неї. — Кров...

II

Наступного дня після побачення з лейтенантом Шовкуном, Рубанюк зустрівся з Кожухарем та Щербаком і розповів їм про провал Оксани.

— Єдиний спосіб врятувати її — це вчинити напад на транспорт в'язнів, — висловив він свою думку. — Управління державної безпеки не тримає в себе арештантів довше двох-трьох тижнів. Їх, після закінчення слідства, перевозять або до міської в'язниці, або на головний двірець, а звідти, вже залізницею, далі. Треба створити бойову групу з п'ятьох осіб. За проведення операції відповідатимеш ти, Миколо, — звернувся він до Щербака. — Групу створиш із своїх людей. Особисто братимеш участь у відбитті Оксани тільки в разі необхідності. Найкраще всього доручити справу „Соколові” — він має досвід у таких речах. Зрозумів?.. Організуєш схованку для Оксани, і як вона тільки трошки поправиться — вивеземо її зі Львова.

— Це вже другорядна справа, — відповів Щербак, — головне — напад. Якби вдалося її відбити!..

Рубанюк знизав плечима:

— Спробуємо. Головне, щоб якнайменше жертв. Після останнього нападу на транспорт арештантів, коли нам вдалося відбити „Ванька” і „Петруся” — конвоїрам наказується зразу

стріляти по арештантах, а потім по нападаючих... — він на хвилину задумався, а потім продовжував: — Цього разу нам сприятиме те, що конвоїрів призначає тепер Шовкун. Він же нас повідомить про час транспорту і маршрут.

— Я думаю, що в групу бойовиків треба включити шофера з автом, — заговорив Кожухар. — Ми маємо такого. Це член нашої організації Василь Ткачук. Отой, що час-від-часу надокучає своїми проханнями відіслати його до УПА. Він тепер працює завідувачем гаражу у транспортній конторі. Повсякчас може взяти особове або тягарове авто. Певно, що після нападу він мусить зникнути зі Львова. Таким чином ми зможемо задовольнити його давнє прохання. Відішлемо до партизанів. Як ви про це гадаєте?

— Я погоджуюсь, — сказав Рубанюк.

— Я також, — кивнув Щербак.

— Тепер друга справа, — знову заговорив Рубанюк. — Я тобі ще одно завдання хочу доручити, — звернувся він до Щербака. — Остап їздив за моїм дорученням на побачення з представником Головного командування УПА і представником проводу підпільних дій на теренах, не контрольованих УПА. Привіз із собою лєтучки-звернення до вояків і офіцерів советських частин, яких влада кидає на боротьбу проти наших партизанів. Зараз у Львові перебувають три батальйони війська, які через два-три тижні мають бути перекинені до району

дій УПА. Доведеться тобі, Миколо, організувати поширення летючок.

— Буде зроблено!

— Не спіши, — обірвав Щербака Рубанюк, — ось тут я уклав текст ще однієї летючки, яку треба видрукувати ще сьогодні вночі. Це дуже важлива летючка.

— Про що це? — спитав Кожухар.

— Звернення до конвойних частин МВД і органів державної безпеки. Ми звертаємось до них із закликом по людськи поводитись з арештованими... Хай кожний конвоір знає, що за звіряче поводження з арештантами — його не мине народня кара. Тільки людяним поведінням з в'язнями він може оминати покарання. Далі ми повідомляємо конвоїрів, що за звіряче поводження з арештованими, ми впродовж наступних трьох місяців зліквідуємо трьох конвоїрів, відомих своєю жорстокістю. Це — для науки іншим!.. Я переконаний, що на якусь частину конвоїрів ця летючка зробить вражіння. Цим самим ми вже якоюсь мірою спричинимось для полегшення долі в'язнів. До того ж — виконані терористичні акти проти трьох конвоїрів морально підтримають арештованих. Адже про цю летючку арештовані дізнаються.

— Чудесна ідея! — сказав Кожухар.

— Використай для поширення летючок, головним чином, дівчат. Вони вже досвідчені в та-

ких справах, — Рубанюк глянув на Щербака. — А тепер можеш сказати: „Буде зроблено!”

Щербак посміхнувся:

— Буде зроблено!

— Тепер викладай ти свій плян, — звернувся Рубанюк до Кожухаря.

— Я вирішив захопити Гаркавого саме там, де він найменше сподівається наразитися на небезпеку: в його мешканні, почав Остап. — Я все продумав. Інші варіанти викрадення провокатора відпадають через низку несприятливих причин: на вулиці — майже не можливо, Гаркавий їздить з мешкання до університету й назад автом. Крім того акція, переведена на вулиці, може зродити стрілянину й викликати зайві жертви збоку цивільного населення. Якби йшлося про фізичну ліквідацію Гаркавого — його можна було б отруїти навіть в університетському буфеті. Можна було б зліквідувати й іншими шляхами. Але ж провід вимагає привезти „професора” на суд живим і здоровим! . .

— Добре, — хитнув головою Рубанюк, — ти все докладно продумав?

— Допомогатимуть мені два чоловіки. Вони ж і відтранспортують Гаркавого до трибуналу. Мешкання мені відкриє вночі донька професора.

— Ти з нею вже домовився?

— Ще ні. Завтра, післязавтра зустрінуся з нею і домовлюсь. Її попереджено про зустріч.

— Щербак тобі дав пароль? Вона ж тебе в обличчя не знає.

— Дав я йому пароль, — сказав Щербак.

— Отже, справа професора вирішена. Зараз треба остаточно полагодити питання диверсії на залізниці. За інформацією, яку дістаємо від наших людей, ешелони з амуніцією для частин, що борються проти УПА, відходять з військової рампи двірця „Львів-Тягаровий” двічі на місяць, вночі. Якщо ми висадимо один ешелон в повітря — це буде найкращою відповіддю на нещодавній арешт органами державної безпеки сімнадцятьох залізничників, обвинувачених в саботажі. Також виконана диверсія буде моральною підтримкою для Української Повстанської Армії. Диверсія деморалізує подіє на советське військо. Мені здається, що диверсію найкраще виконаю я особисто, — скінчив Рубанюк.

Кожухар сказав, що провід не радо погоджується на переведення будь-яких небезпечних акцій, — а не небезпечних практично ніколи не буває, — в яких би відповідальний підпільний керівник, як наприклад Рубанюк, брав особисту участь.

Цим натяком Остап висловив піклування за життя свого проводиря Рубанюка.

До Остапової думки приєднався Щербак — в останньому листі, отриманому від проводу, писалось: „... Особиста ваша участь у виконанні завдань не завжди потрібна. Ризикувати вам дозволено, але ризикувати з розрахунком, приголомшуючи ворога гостротою розуму, діючи зненацька. Все ж, цей ризик — не система, а

вийняток . . . Ми ані відваги від керівників не хочемо відняти, ані обов'язку керівника супроти своїх підлеглих зменшити, — а хочемо, щоб ви повсякчасно дивилися вперед, вміли талановито керувати, вміли передбачати коли і що треба виконувати особисто, і коли цього робити не можна . . . Є багато людей, які з охотою виконують кожне завдання, яким би важким і небезпечним воно не було. А від вас, керівників, вимагається спрямування всіх зусиль на розбудову такої підпільної організації, яка на кожному кроці відчувала б розумовий талант своїх керівників, яка їм безмежно вірила б. Це є засада залізної дисципліни. Без такої дисципліни жадна підпільна діяльність не може розвиватися в напрямку, корисному для тієї боротьби, яку крапці сини й дочки нашого народу провадять . . .”

Рубанюкові приємно було відчути, що в завагах друзів світилась їхня віра в нього, свого зверхника, що „протести” Кожухаря і Щербака саме й були свідоцтвом залізної дисципліни, якої вимагав провід.

— Я вам дуже дякую за лекцію „дисципліни”, яку ви мені щойно прочитали, — сказав, весело посміхаючись, Рубанюк, — але що ж робити? Для виконання диверсії треба людини — фахівця залізничника, яка змогла б протягом найкоротшого часу пустити в повітря ешелон. З практики нашої підпільної діяльності ми знаємо, що всі складні пляни завжди дуже вразливі — досить не передбачити найменшу дрібницю і плян зірветься. Ми вже з вами відкинули кіль-

ка добре розроблених, але скомплікованих плянів виконання диверсії. Тепер у мене є простий плян: не треба висаджувати потяг в повітря. Треба тільки у відповідному місці перевести стрілку під носом вже йдучого ешелону і він, зударившись з іншими вагонами, полетить до гори. Треба спрямувати ешелон на колію, де стоять цистерни з нафтою і бензиною. Таким чином відпадає складна праця підкласти міну. Саме за семафором, коли ешелон, вийшовши з військової рампи, починає набирати хід, є стрілка, при переведенні якої він вріжеться в тупик, де стоять цистерни. Я все докладно вивчив, по цій колії водив паротяг сотні разів. Певно, що треба буде тихо скрутити стрілочника... Виконаю диверсію я, разом ще з одним чоловіком, якого ти Остапе, або ти, Миколо, дасьте мені в допомогу.

— Справді геніяльний плян! — сказав Кожухар. — Я ту колію теж добре знаю, бо разом з тобою по ній їздив. Ось і вирішимо: тобі виносимо подяку за геніяльний плян, а диверсію виконаю я!... Допомогатиме мені „Сокил”, якого Щербак відкомандирує в моє розпорядження, коли буде треба.

— Як так? — напівздивовано, напіврозгублено запитав Рубанюк.

— А отак: немає потреби наражувати тебе на небезпеку.

— Цілком слушно! — вставив Щербак.

— Нічого не зробиш з вами. Ну, що ж, пого-

джуюсь. Значить диверсію виконаєш ти, Остапе, — сказав Рубанюк. — Тільки дивись, щоб усе було в порядку щодо твоєї й „Сокола” безпеки. — Рубанюк зробив маленьку павзу й додав: — Не даєте ви мені розгорнутися, а?

— Ну, ну, не бідкайся. Твоя справа керувати, а наша — виконувати. Якби ми мали таку голову, як ти маєш, так ми б були твоїми начальниками! — промовив Кожухар. — Чи не так, Миколо?

— Певно! — відповів Щербак. — А як справа з заміною Оксани? — звернувся він до Рубанюка.

— Саме хотів вам сам сказати. Позавчора управління державної безпеки звернулося до відділу кадрів львівського обкому партії з проханням відкомандирувати на постійну працю до управління кваліфіковану друкарку з числа тих, що вже давно працюють в обкомі, тобто, якнайкраще перевірених. Сьогодні вранці я бачився з Оленою Олексіївною і вона мені сказала, що їй вдасться зробити так, щоб на працю до управління попала друкарка — наша людина.

— Як так вдасться? — запитав Кожухар.

— Я їй порадив зробити одну річ: вона складе список із десятиох обкомівських друкарок і запропонує начальникові відділу кадрів вибрати одну кандидатуру. За моїми розрахунками вибір впаде саме на нашу людину, прізвище якої буде в списку десятиох. Олена Олексіївна переконана, що розрахунок вірний.

— Цікаво ви з нею розраховали, — промовив Щербак, — але як саме?

— Більша половина зазначених у списку — коханки різних обкомівських начальників. Ті начальники ніколи не зречуться своїх постійних коханок. І самі друкарки не захочуть тікати з-під теплого крильця своїх начальників-любовників до управління держбезпеки. Вони сидять на пригрітих спокійних місцях, отримують порядну платню за працю, і отримують ще більшу матеріальну винагороду від своїх начальників — різних секретарів обкому, завідуючих секторами й відділами, інструкторів — за виконання любовних обов'язків. Певно, що кожний начальник, коли дізнається, що його коханку мають намір від нього відібрати, — стане на дибки й зробить так, щоб вона лишилась при ньому й надалі. Нарешті, там в обкомі, серед начальників, існує своєрідна кругова порука. Двох друкарок, поза тими коханками, не пошлють на працю до управління держбезпеки, бо вони в минулому мали за собою деякі малі провини і начальник відділу кадрів нізащо не візьме на себе відповідальність рекомендувати їх своїм підписом на працю в органах держбезпеки. Отже, з десятих лишається лише одна друкарка, кваліфікована, з перевіренням бездоганим минулим, позбавлена заступництва збоку якогось коханця, бо такого вона не має. І ось ми розраховали з Оленою Олексіївною, що вибір впаде саме на цю друкарку. Таким чином, за-

мість Оксани, ми матимемо знову свою людину в управлінні держбезпеки . . .

Рубанюк скінчив свою розповідь.

Кожухар з Щербаком обмінялися поглядами.

— Ось бачиш, — промовив до Рубанюка Остап, — з твоєю головою тільки й міркувати, як обводити довкола пальця органи держбезпеки, а не швендяти по коліям та висаджувати якісь ешелони!.. Талановито придумав ти справу з друкаркою.

— Він висловив мою думку, — сказав Щербак Рубанюкові і кивнув у бік Кожухаря.

Рубанюк глянув на годинник.

— Значить, насьогодні все. Викуримо ще по цигарці й починаємо розходитись.

Частуючи друзів цигарками, Кожухар запитав:

— Як там лейтенант Шовкун поживає?

— Важко йому. Психічно важко.

— Я давно хотів розпитати тебе, як тобі вдалося завербувати Шовкуна в члени нашої організації?

— Так, Шовкун для нас знахідка, якій немає ціни. І в цьому величезна заслуга Мирона, — вставив Щербак.

— А, все таки, як, Мироне, було? — знову запитав Рубанюка Остап.

— Не знаю, як розказати вам те, що іноді я відчуваю, — почав Рубанюк, запалюючи цигарку. — Ось немає ніяких відомостей, ні слова людина не скаже, пальцем не поворухне — як зна-

ти, чи можна такій людині довіритись, а мене наче під боки хтось іноді штовхне: не бійся, мов... От ви знаєте Шовкуна. Як я з ним познайомився? Просто на вулиці... Серед натовпу поруч стояли. Я — в уніформі советського піхотного капітана, Шовкун — в мундурі лейтенанта державної безпеки. Тільки я капітан був липовий, а Шовкун — лейтенант справжній... Совети якусь параду влаштували — колони, плякати, портрети, оркестри — як завжди... В натовпі глядачів розмовляли, шуміли, дехто ляскав у долоні. А Шовкун мовчав. Різне мовчання буває, друзі. Іноді в мовчанні, чортяка його знає, яке полум'я палає! Дивився я на Шовкуна, дивився — і прийшло мені на думку, що такого чоловіка нам треба було б мати... Три рази зустрівся з ним, і ми домовились... Рубанюк двічі глибоко затягся цигаркою. — Аж душа холоне, коли згадаєш, яку працю він тепер виконує для нас... На допитах наших друзів часто буває присутнім. А хто з наших його знає? Ви, та я, та провід... А ті, кого допитують, в ньому ката бачуть! Ката!... В його душі що робиться?!

Рубанюк замовк, погасив цигарку, встав.

— А міг же я мимо Шовкуна пройти? Міг?..

— Що ж, все таки, тебе до Шовкуна притягло? — запитав Щербак.

— Я й сам розібратися не можу. Видалось мені, що він ненавидить оті плякати, портрети, всією силою своєї душі, що він соромиться своєї

уніформи, що, вона його тисне . . . В чому це було видно? В очах, в рисах обличчя, у чомусь такому, що й не запам'ятаєш, чого не розкажеш . . . — він відсунув стілець, підійшов до вішака і зняв плащ. Ще раз глянув на годинник:

— Пора.

Друзі коротко попрощались і один по одному лишили конспіративну квартиру.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

I

Вогнями палала Західня Україна восени 1947 року. Советські карні полки намагалися затиснути в залізні кліщі Українську Повстанську Армію і знищити її. Йшла боротьба не на життя, а на смерть. Легендарній героїчній боротьбі УПА проти переважаючого за чисельністю, озброєного найновішою технікою, ворога допомогала друга, створена народом армія — невидима армія підпільників.

Горіли букси в теплушках із солдатами, доводилось затримувати ешелони, переформовувати їх, міняти вагони. Ламалися з незрозумілих причин осі вагонів. На паротягах, що вели військові потяги, плавивись підшипники. В топках експльодували невідомо ким підкладені вибухові речовини. Вибухали міни на маршрутах військових ешелонів — розвалюючись, лізли один на одного вагони, валився під насип паротяг. На тріски розліталися теплушки. Дим з'являвся над уламками, і швидко полум'я, підіймаючи ненажерливу голову, поїдало рештки ешелону, лишаючи лише перевернені, скалічені почорнілі

каркаси того, що ще півгодини тому називалось вагонами.

Хтось вибивав із шпал костилі, хтось відкручував гайки й розводив рейки. І на всіх залізничних шляхах Галичини страшними пам'ятниками партизанської війни лягли потяги, почорнілі, розтрощені у прах.

На платформам горіло сіно. Палали пакгавзи з амуніцією. Навколішки падали в воду мости. Посилилась охорона шляхів і ешелонів, але кулемети і гармати на платформах, до зубів озброєні патрулі не були надійним захистом від солдатів невидимої армії.

Партизанська війна йшла не тільки залізничними та шосейними шляхами, не тільки полями, лісами і селами, — міста і містечка Західної України теж були фронтом проти червоного окупанта. Невидимі нитки тягнулися з лісових районів до міст. І якщо раптом у місті зникав будь-хто з молодих або літніх людей, кому загрожував поклик на службу в советській армії або до кого занадто уважно приглядалися шпикки, таємними шляхами уходив він — і на одного партизана ставало в лісах більше . . .

В самих містах діяли керовані Проводом Організації Українських Націоналістів підпільні групи. В багатьох установах, в учбових закладах, на залізниці, фабриках і заводах тисячі очей слідкували за всім, що ворог плянував або робив для подолання спротиву українського народу. Тисячі рук відповідали ворогові сабота-

жем. Тисячі рук розкидували в містах летючки. І ні арешти, ні вбивства, ні загибель окремих керівних і рядових підпільників не могли зламати спротиву червоному окупантові. Пам'ятали підпільники дорогі імена, і кожний живий хотів бути подібним до того, чие ім'я носив у серці. На місце загиблих і розстріляних, закатованих і засланих ставали нові люди — прості, звичайні, маленькі люди. Кожний з них, на перший погляд, виконував маленьку, непомітну, чорнову роботу, маленькі діла. І з цих саме маленьких діл простих українських людей складалась велика, овіяна легендарністю, героїчна боротьба проти ворога. Боротьба на кожному кроці, за всякої ситуації.

*

* * *

Марійка зійшла з трамваю біля головної пошти, перейшла Сикстуську вулицю і Семинарським провулком попрямувала до міського парку. Була неділя, стояла тепла соняшна погода. В такий час хочеться забути всі турботи, легенько мружитись назустріч мідяному осінньому сонцю, вдихати тонкі пахощі опалого багряного листя дерев. Такої пори майже ніколи не зустрічаються нахмурені обличчя. Мрійні неділі золотої осені розправляють зморшки на обличчях людей. А Марійка входила до парку з задумливим, суворим обличчям. Що турбувало дівчину з дивно красивими очима, з загорілим облич-

чям, тонкими бровами, що з'єднались над переніссям темною лінією й вигинались якимось зламом, наче крила птиці? . . . Чому вона не сказала ані найближчим товаришкам, ані матері, куди йде? . . . На побачення з тим, кого полюбила, як про це думали подруги й, навіть, мати? . . . Ні, не побачення з коханим хвилювало Марійку. Якщо б припав їй до серця якийсь парубок, Марійка не стала б ховатися й таїти свого кохання. Вона сказала б про своє кохання і матері і товаришкам . . . Та й не покохала б вона такого, якого треба було б ховати від них. Ні, Марійка не з тих, хто краде кохання.

І все таки в неї було побачення. Побачення з тим, якого ще ніколи в житті не бачила, про якого нічого не знала, який він є, хто він, як зареагує на зустріч з нею і на те, що від неї почує. І той, до кого вона йшла, теж ніколи її не бачив, ніколи про неї не чув, і тепер навіть не гадає, що побачиться з нею . . .

Марійка йшла і думала над останніми словами, які їй сказав Микола Щербак: „Обережність, обережність і ще раз обережність. Не штука підкинути або наклеїти в тихому завулку летючку. На тебе, Марійко, покладаю нове небезпечне завдання. Нам мало того, що конвоїр прочитає летючку. Ми хочемо знати його реакцію на прочитане, на подію. Що він скаже? — Це дуже важливо для нас, щоб знати, як діяти в майбутньому. Ти мусиш зачекати, доки він прочитає, заговорити з ним, спробувати загля-

нути йому до душі. Як це зробити — подумай сама. Моя порада одна: обережність!”.

В парку було досить людно і це Марійці не сподобалось. Алеями прогулювались хлопці з дівчатами. Серед них було багато солдатів і офіцерів. Вільні від служби в неділю, солдати в начищених чоботях і свіжих мундирах, рідко припасованих на ріст, ходили вздовж алей, зупиняючись курили, постійно зверталися з окликами до дівчат і жінок, що проходили мимо.

Марійка пройшлася кількома алеями. На одній лаві сиділи два сержанти в уніформі військових частин державної безпеки. Зустрівши їхні відверто захоплені погляди, Марійка підійшла до лави. Сержанти зразу посунулись, даючи їй місце. Марійка сіла, швидким поглядом кинувши на військовиків. Поруч неї опинився сержант, як видно, не початкової служби, років двадцяти чотирьох. У нього було інтелігентне обличчя. Стиснуті уста видавали в ньому людину мовчазну, а проникливий погляд карих очей говорив, що сержант був людиною допитливою, вдумливою, не звиклою надаремно витрачати слова і час. Помітивши, що Марійка розглядає їх, цей сержант неголосно сказав:

— Сідайте, ми скоро підемо звідси! — українські слова він вимовляв поволі, старанно підбираючи їх.

— Дякую, — відповіла дівчина, — місця тут вистачить для всіх нас.

Інший сержант підвівся, заговорив російською мовою:

— Я піду, Дубах. У мене через півгодини „увольнительная” закінчується, а ти ще можеш чотири години гуляти. Добре, що ви підійшли, — звернувся він до Марійки, — йому не буде нудно без мене. — Він потиснув руку товаришеві, кивнув на прощання дівчині головою, й пішов.

Деякий час вони сиділи на лаві мовчки. Сержант почував себе поруч красивої дівчини якось ніяково, не знав, куди подіти свої руки, легенько відгортав чоботом опале з дерев пожовкле листя. Марійка, коли сержант не дивився на неї, розглядала його, й намагалася вгадати його національність. Що сержант не був українцем — для неї було ясно, видавав його акцент. Росіянин?.. Але не з України, бо ті говорять українською мовою інакше. Якщо росіянин і не з України, так де він вчив нашу мову і, головне, для чого вчив?..

Мовчанку порушив сержант.

— Я, мабуть, теж піду. Вам, певно, неприємно сидіти зі мною, — сказав він.

— Та сидіть! — відізвалась Марійка, до намірів якої зовсім не входило відганяти від себе сержанта. — Ви так цікаво говорите українською мовою...

— Я зовсім не цікавий співбесідник, — відповів посміхаючись сержант, — протягом десятих хвилин промовив кілька слів.

Марійка посміхнулась до нього — „Лід почав розтоплюватись”.

— Ви — українка? Місцева? — запитав сержант.

— Так, я львовянка.

Бачучи, що дівчина не відмовляється від розмови, сержант підсунувся до неї ближче.

— Хороша погода! В такий день приємно гуляти, так?

Марійка знову посміхнулась: „Нічого інакшого сказати не придумав”, — подумала вона. Таким реченням усі солдати починають знайомство з дівчатами. Вголос вона сказала:

— Гуляти мені рідко доводиться. Я працюю, а вечорами допомагаю мамі або вчусь самотужки.

— А чому ви не кинете працю й не підете вчитися?

— Хто ж тоді маму буде утримувати? Вона вже старенька й нездорова.

— Тоді так, — погодився сержант. Про щось подумав, а потім сказав:

— Вчіть мене української мови. Раз на тиждень. Я вам буду платити. І не думайте, що це прохання є метою залицяння. Я серйозно звертаюсь.

— А чого вас вчити, коли ви й так говорите українською мовою. Цікаво, де ви її вивчали?

Сержант розповів, що він знає українську мову недосить добре, що він любить Україну, її природу, пісні, що він хоче зрозуміти все те, що діється в Україні, надто в Галичині, де йому тепер довелося служити.

Марійка не втрималась від зауваги:

— А для чого вам розуміти? Всеодно, як відслужите, додому поїдете . . . А де ж ви, все таки, нашої мови навчилися?

— Вдома.

— А чому ви її вчили: Якусь мету мали?

— Ніякої мети не мав. Учився говорити змалку, бо в родині цією мовою всі говорили.

— Так ви . . . ви — українець? — здивовано запитала Марійка.

— Українець.

— А звідки?

— Я з Далекого Сходу. Народився там, жив, учився і працював. Знаєте, є там, на Далекому Сході, прадавні поселення Українські — Зелений Клин. Це — територія, більша за деякі європейські держави. Говорять у нас усі по українському, українцями себе вважають. Є такі в нас люди, що намандрувалися по всьому Далекому Сході, манджурської та китайської мови навчились, а російською не говорять . . . — сержант посміхнувся. — Як це вам подобається?

Марійка знизила плечима. А сержант продовжував:

— Рік тому, я ще був охоронником в таборі примусових праць на Сибірі. Там самі українці сиділи. Я був один з конвоїрів, що говорив українською мовою. І до мене заслані прихильно ставились.

— А ви до них? — спитала Марійка.

Досі сержант тримався підкесею, але Марійка вловила якісь тужливі нотки в його голосі, коли він відповів:

— Я не з власної волі став конвоїром. Покликали на службу, ви ж це розумієте? . . . Та головне не те, який мундир людина носить, головне — яке серце, яка совість схована за тим мундиром. — Він трохи помовчав, а потім заговорив швидко, нервово: — Я знаю, що нашого мундиру не тільки дівчата, а взагалі цивільні люди цураються. Я знаю, що солдати й офіцери армії з ненавистю дивляться на наш мундир. Мені про це рідний брат говорив, він служить в Амурській військовій флотилії. Я все знаю. Але що робити, коли тебе призначають на службу не до армії чи флоту, а до військ внутрішньої охорони? . . .

Марійка не знала, чим пояснити раптову балакучість сержанта. Дівчина насторожилась. „Куди це він гне?“ — подумала вона з тривогою. Одначе, мабуть, щось уже накопало в душі сержанта, що він сам заторкнув цю тему. Він і сам за кілька хвилин отямився, несподівано замовк і обережно озирнувся довкола: чи не чує, бува, хтонебудь? В цьому озиранні було стільки щирого переляку, що Марійчине серце здригнулося. Вона зраділа своїй вдачі. Випадок звів її з людиною, в душі якої насіння, кинене нею, могло дати хороший врожай . . .

— А ваша совість чиста? — спитала тихо Марійка.

— Чиста!

— Ну, ось, мабуть, відслужите вже скоро, скинете мундир і поїдете додому з чистою совістю . . .

— Додому наш рік мав уже через місяць поїхати. Але тепер кажуть, що нас затримують, пошлють проти партизанів . . .

— А ви нудьгуєте за батьківщиною, за рідним краєм?

Сержант знову пожвавішав і заговорив. З його слів виходило, що за ріднею він дуже тужить, відірваний від неї вже три роки. Сказав, що в Галичині гарна природа, Львів йому дуже подобається, але на Зеленому Клині для нього гарніше, особливо коли приходить сезон на мисливство. Він сказав ще, що коло його хати є пасіка, що він у сні бачить її, що прокидається вночі від гудіння бджіл, що в Галичині люди якісь незрозумілі, що їхні вчинки не вміщуються в його свідомість, що йому важко розібратися в тому, що відбувається тут, в Західній Україні — два роки з половиною, як скінчилась війна, а тут ще воюють партизани . . .

— Це все зрозуміти важко і не важко, — відповіла Марійка, подумавши про себе: „Не буду ж я йому, ще добре не пізаному, читати тут лекцію про ідеї української боротьби?“

Вони лишили лаву й трошки пройшлися по алеї. Марійка сказала, що вона мусіла зустрітися в парку з товаришкою, але та не прийшла. А їй треба вже їхати додому, бо немає вільного часу. Сержант почав їй дякувати за компанію,

просити про наступну зустріч... Марійка була внутрішньо напружена. Цей вихід до парку вона приймала лише за розвідку, а тепер їй так і хотілося висловити все, все, розказати, за що б'ються партизани, пояснити, в ім'я чого вона, свідомо своєї молодости й дівочої краси, часто добровільно ризикує своїм життям, працюючи в підпіллі?

Вона простягла сержантові руку. Він назвав своє ім'я і прізвище: Федір Дубах.

— Я хотів би з вами ще зустрітися... Ви мені дуже подобаєтесь... Я хочу розмовляти з вами. Ви, можливо, зможете мені пояснити дещо, що я хотів би знати. Це можна?

— Чому ж не можна? — відповіла Марійка. Сержант Дубах зрадів:

— Коли ми побачимось наступної неділі?

„Було не було!“ — сказала собі Марійка, відчувши разом з тим, що в неї похололо під колінами. Швидким рухом вона витягла з торбинки декілька летючок. Глянула перед себе, озирнулась назад. Алея була порожньою.

— Ось у мене є українська пісня! Можу вам дати на пам'ять, — вона подала сержантові летючки.

— О! Я дуже люблю українські пісні!

Дубах взяв папірці, як доказ домовленості про майбутню зустріч. Механічно глянув на летючку, пробіг очима заголовок: „Ой, не шуми, луже...“. Переклав летючку з піснею під низ, прочитав заголовок наступної: „До солдатів

і офіцерів конвойних частин міністерств Внутрішніх Справ і Державної Безпеки”... Він зблід і прошепотів:

— Я знаю цю українську пісню... Що ви робите?

Кинутись від нього до бічної алеї, звідтам на вулицю, загубитись в натовпі?

— Вас спіймають! — придушеним голосом вимовив Дубах.

Марійка випросталась. На одну тільки секунду страх тихенько взяв її за серце, і вона перестала відчувати його биття. А в наступну мить Марійка відчула прилив звичайного її спокою. „Чому бути, того не минеш!”

На алею вийшла група військовиків, що проступали до Марійки й сержанта.

— Ну, кличте своїх, ловіть, арештуйте! — сказала Марійка.

Страх тремтів в очах сержанта. Руки його помітно тряслися. Якісь почуття шматували його. Він то дивився на Марійку, то кидав, часто моргаючи, погляди на групу військовиків, що наближались. Ось військовики — це були арміїці — порівнялися з ними і кілька десятків очей випилися в розгубленого сержанта і спокійну дівчину, що стояла перед ним.

Дубах голосно, так, щоб почули перехожі воляки, сказав до Марійки:

— Ну, не відчитуй, ну, запізнився на побачення!..

Коли група військовиків звернула з алеї, сержант підвів Марійку до лави і вони сіли.

— У мене є сестра ваших років, тепер вчиться в Харкові! Я її дуже люблю.

— Сестра? — перепитала Марійка, щоб не мовчати.

— Тільки вона не пише й не поширює анти-советські летючки.

— Ви так гадаєте? — майже не задумуючись запитала Марійка.

Дубах нічого не відповів. Він розстібнув мундир і став ховати до внутрішньої кишені летючки-відозви, лишивши в лівій руці папірець з текстом пісні „Ой, не шуми, луже...”.

— Я ще побачу вас? — запитав він, і Марійка зрозуміла, що цього разу все обійшлося якнайкраще. Але все ж сторожко запитала:

— Для чого? Для того, щоб наступного разу ви мене заарештували?..

— Я вже вам раніше сказав, для чого — ви, можливо, зможете мені пояснити дещо, що я хотів би знати...

— На перший раз хай вам пояснить летючка, яку ви уважно прочитайте. Потім подумайте про все, що там написано і про нашу першу зустріч. А через два тижні, в неділю, ми можемо побачитись отут, о шостій вечора. Добре? А тепер я вже мушу йти.

— Добре. Я вас тепер проведу до трамваю. Можна?

— Можна, — відповіла Марійка, — ходітьте!
Вони вийшли з парку на вулицю і коли вже

підходили до трамвайної зупинки, Дубах стиснув Марійчину руку й сказав:

— Ви мене не бійтеся. Навпаки, я вас більше боюся мушу: ви знаєте мій чин, місце служби, ім'я, прізвище, місце народження, знаєте мене в обличчя, знаєте про мою сестру — для слідчих органів цього досить. А я вас знаю тільки з вигляду, навіть ім'я вашого не знаю. Кому ж загрожує більша небезпека, якщо б хтось з нас двох став зрадником?.. Я вас ще попрошу: до нашої наступної зустрічі не робіть ні з ким такого, що ви зробили сьогодні зі мною... Я боюся про вашу безпеку...

Вже ступивши на підніжку трамваю, Марійка йому всміхнулась:

— Дякую за пораду. До побачення!

І коли трамвай рушив з місця, вона все ще посміхалася з ганку вагону до Дубаха, а той махав їй рукою. Щойно тоді, коли трамвай завернув за ріг вулиці і Дубаха не стало видно, Марійка ввійшла до напівпорожнього вагону, сіла на лаву й перевела дихання. І тут вона відчула, як у неї раптом почервоніли щоки; вона уявила собі, яким зовсім інакшим міг бути наслідок зустрічі в парку?..

*
*   *
*

В той самий день, вечором, Марійка звітувала про свій успіх Миколі Щербаку. Того ж самого вечора Щербак докладно переповів усю історію

Рубанюкові. А коли наступного дня Мирон Рубанюк сказав лейтенантові Шовкунові, що сержанта конвойних частин Федора Дубаха треба докладно вивчити, що сержант у душі ненавидить свою службу й легко піддається антисоветській пропаганді, і коли, нарешті, на доказ своєї думки, Рубанюк розповів Шовкунові про зустріч Дубаха з дівчиною-підпільницею, лейтенант розсміявся:

— Он як! А у нас в управлінні держбезпеки всі слідчі, і взагалі все начальство, ламають собі голову над тим, хто в казармі конвоїрів уночі порозкидав летючки — звернення „До солдатів і офіцерів конвойних частин”!..

II

Обідної пори в невеличкому ресторані „Зірка” на Вірменській вулиці за склянкою содової води сиділа молода жінка. На вигляд їй було років тридцять. Вона переглядала якийсь журнал. Коли будь-хто з нових гостей входив до ресторану, жінка відривалась від журналу, надпирала ковток зі склянки, встигаючи при цьому розглянути нового гостя. Надто уважно вона придивлялась до чоловіків. Гостей приходило небагато і вони довго не затримувалися в ресторані — часи були не з кращих — люди з’їдали дороги, невеликі й не першої якості, порції обіду і поспішали знову до праці. Тих, що відходили, молода жінка навіть не удостоювала своїм

поглядом. Зате, коли за кілька хвилин ввійшов новий гість, жінка, відклавши журнал набік, за-тримала в руках склянку з водою трошки довше, ніж робила це перед тим. Новий гість — це був Остап Кожухар — спокійно підійшов до столика, за яким сиділа жінка, привітався і сів проти неї. Підійшов офіціант, і нічого не кажучи, схилив, як горобець, голову набік, демонструючи слухняність.

— Маленьке пиво і цигарки! — кинув Кожухар і офіціант відбіг від столика.

Жінка знову схилилась над журналом. Кожухар безтурботно оглянув залю: вона була майже порожня, якщо не рахувати двох літніх жінок, судячи по одягу — трамвайових кондукторок, що сиділи за обідом в дальньому куті.

Офіціант приніс замовлене, Остап розплатився і проводив поглядом офіціанта, який зник десь, мабуть, на кухні.

— Прошу, — запропонував Кожухар жінці цигарку.

— Дякую, я курю рідко, але цигарки саме такої марки, яку ви замовили, — відповіла жінка і взяла цигарку.

Після того, як були вимовлені умовні речення, Кожухар сказав:

— Тепер можемо спокійно поговорити, товаришко Ланкова.

Жінка примружилась. Гість назвав її конспіративне в підпіллі ім'я. З зусиллям посміхнувшись, вона відповіла:

— Ви помилились, товарищу. Моє прізвище Гаркава.

— Вибачте, може бути, — вклонився їй Кожухар, дістав з кишені половинку розпиляної п'ятикопійкової монети і почав її розглядати.

— Правильно, — сказала жінка. — Ну, будьмо знайомі, — вона витягла з торбинки другу половинку тієї ж самої монети і поклала перед Остапом. — Можемо тут говорити?

— Всі заходи перестороги забезпечені.

— Тоді говоріть, — сказала жінка.

— Ви знаєте, про що йде, ви знаєте, що ваш батько видав наших трьох людей.

Гаркава здригнула й закрила обличчя руками.

Помовчали.

— Діла-а! — крізь тяжке зітхання задумливо промовив Кожухар. — Чоловік уже однією ногою в могилу дивиться, а все ще продовжує шкодити. І кому ж? Своему народові, своїй батьківщині. Мені дуже шкода, що це ваш батько. Повірте, дуже шкода. Але його — я не можу ховати цього від вас — вирішено негайним порядком заарештувати і передати до суду революційного трибуналу. З цією метою я й прийшов до вас, як до члена нашої організації і бойового товариша, за допомогою.

Кожухар замовк і став стежити за виразом обличчя молоді жінки. На ньому був вияв розгублення і безпорадності.

— Я розумію вас, товаришко Ланкова, -- знову заговорив Кожухар. — Вам, безумовно, дуже важко. Але... обов'язок насамперед.

Гаркава кивнула головою, суворо подивилась йому в очі й, зітхнувши, сказала:

— Ви хочете знати мою думку про все це? Прошу! Як батька мені його, безумовно, жаль, але як людину — ні. Він ворог своєму народові, своїй батьківщині і своїй власній доньці. І виправити його вже, здається, нікому не вдасться. Ні, ні... Боже, як би моя покійна мати знала, до чого він дійшов!.. Знаєте, — вона взяла Кожухаря за руку, — мати цього не перенесла б, якби дізналась. Скільки ж вона приклала в житті своїх сил, щоб зробити з нього чоловіка, людину!.. Колись, це було давно, я була дівчинкою, його ніде не приймали на працю. І мати, високо інтелігентна жінка, ходила мити підлоги по установах, заробляла копійки і все йшло на його утримання. Ми голодували, ми все віддали йому. А потім, коли він уже працював, він дорікав моїй матері в тому, що йому неприємно з'являтися до товариства, бо всі знають, що вона колись мила підлоги... Як би я вам розповіла, що це за людина... Ні, не треба. Все це тепер зайве. Коротко кажучи, що від мене вимагається?

Було видно, що Гаркава говорить те, що давно вже вирішене і продумане нею. В голосі її звучала і твердість, і переконливість у своїй правоті, і біль, і бажання якнайскорше покін-

чити з цим важким і мученицьким життям під одним дахом з батьком, що став для неї чужою і незрозумілою людиною. Але все-таки це був батько, і тому пальці молодої жінки тряслися, коли вона вимовляла ці слова, і синя жилка на скроні часто-часто билась.

Кожухар мовчав.

— Якщо я не помиляюсь, ви сказали, що прийшли за моєю допомогою. Що ж я мушу зробити?

— Бачите... — несміливо почав Кожухар. — Мої люди, які вже давно стежать за кожним кроком професора, повідомили, що ваш батько сидить вночі на віллі під десятьма замками і потрапити до вашого мешкання не так вже й просто.

— Так, — ствердила Гаркава.

Очевидно їй боліла голова, бо вона піднесла руку до скроні і затиснула нею пульсуючу синю жилку.

— А тому я хотів би попросити вас...

— Ну, ну! — нетерпляче кинула Гаркава.

Кожухар мовчав, міркуючи, якби пом'якше висловити їй своє прохання, але нічого підходячого на розум не приходило, а тому і сказав просто:

— Сьогодні вночі ви мусите відкрити нам двері.

— Я цього зробити не можу.

„Не хоче”, — вперше за весь час у Кожухаря зродився сумнів супроти доньки професора.

— Справа полягає в тому, — продовжувала вона, — що ключі від обох дверей він тримає у себе. Таким чином цей варіант відпадає.

— Та-ак... задумливо вимовив Кожухар. — Ну, а якщо ви відчините вікно? — легенько, вибиваючи пальцями по столі, запитав він за хвилину.

— Відчинити вікно... машинально повторила вона, дивлячись кудись поперед себе і все ще затискуючи тремтячу жилку на скроні.

„Відмовиться”, — подумав Кожухар.

— Ну що ж! — раптом енергійно й рішуче заговорила вона. — Якщо все так склалося, я відкрию. Коли ви прийдете?

— По дванадцятій.

— Добре. Я чекатиму.

— Ранком ви, як звичайно, вийдете з дому на працю і зникнете зі Львова. Маршрут ви знаєте, правда?

— Так, мені все відомо.

— Разом з вашим батьком ми заберемо всі ваші речі, які вам будуть необхідні в партизанці, і які ви зберіть на годину нашого приходу. Речі будуть вам переслані. А ранком з дому ви мусите вийти, маючи в руках тільки щоденну торбинку, вийти так, щоб нікому не впало до голови, що ви не збираєтесь повернутися. Зрозуміли?

— Так, так! — думаючи про щось своє, механічно відповіла Гаркава.

— От і вся наша розмова, — сказав, зітхнувши, Кожухар.

Гаркава встала, простягла йому руку. Він міцно її потиснув. Гаркава легенько зойкнула, посміхнулась:

— Ви — як ведмідь. — І, поволі перейшовши залю, вийшла з ресторану.

„Жінка лишається жінкою... Ведмідь...”, — подумав про її останню репліку Кожухар.

В ресторані вже нікого не було. До Кожухаря підійшов офіціант.

— Повітря чисте? — запитав його тихо Кожухар.

— Чисте.

— Дякую тобі, Володимире. Тримайся. Бувай здоров! — він потиснув офіціантові руку, лягнув легенько долонею по спині й, щось легенько насвистуючи, вийшов на вулицю.

*

* *

Рівно о дванадцятій годині ночі, недалеко від вілли, на Бескидській вулиці, там, де вона майже впирається в ріг Стрийського парку, зупинилось особове авто. Шофер згасив світло, лишивши тільки в лівій фарі підлямпку, яка ледве-ледве жевріла. Це був умовний знак, і „Сокіл”, що невідомо як виринув з нічного мороку, спокійно підійшов до машини.

— Ну, як? — запитав його, виходячи з авта, Кожухар.

— Все в порядку. Мої люди на місцях, — відповів „Сокіл”.

— Добре. Через дві хвилини розпочинайте операцію. Професора і речі, які знайдете в спальні його доньки — вона вам сама покаже, мають бути два чемодани — владуєте до авта. Від'їдемо всі разом. Ми з тобою зійдемо на Карпатській, не доїжджаючи до рогу Зеленої. Далі шофер і хлопці повезуть вже „товар” самі. Дорогу вони знають, паперами забезпечені.

— Зрозуміло.

— Скільки на твоїм годиннику?

— Три хвилини по дванадцятій.

— Пора.

Кожухар лишився біля авта, а „Сокіл” зник так само несподівано, як і з'явився.

За хвилину він і ще один бойовик, який виринув йому назустріч з-під брами вілли, опинилися в садку. Підійшли до стіни будинку, але ніде відчиненого вікна не знайшли.

„Невже зрадила?” — затурбувався „Сокіл”, але вголос цієї думки не висловив. Він ще раз пройшов повз вікна і тільки тепер помітив, що в одному з них залізна застібка нещільно прилягала до підвіконня. Він легенько смикнув металевий гачок до себе і, відчувши, що вікно піддається, зітхнув з полегшенням.

— Підсади! — прошепотів „Сокіл” до приятеля.

Малий і проникливий, він спритно вибрався

на підвіконня, безшумно спустив ноги на підлогу, притаїв дихання.

Тиша.

„Сокіл“ постояв, придивився, обережно зробив кілька кроків і тепер лише побачив велике нікільове ліжко, а на ньому сидячу зі схиленою головою жінку. „Це її спальня“, — подумав „Сокіл“ і вже сміливіше наблизився до професорової доньки.

— Йдіть, — прошепотіла вона і показала рукою на двері до другої кімнати.

— А ви передайте через вікно ваші речі мому товаришеві.

Молода жінка випросталась, швидко підійшла до вікна і подала через нього, один за одним, дві невеликі валізки.

Після цього „Сокіл“ освітив кишеньковим ліхтариком кімнату і відчинив двері. Слідом за ним до кімнати ввійшов його товариш, який устиг вже прийняти від доньки професора речі передати іншому підпільникові.

Гаркавий спав горілиць. „Сокіл“ легенько постукав йому в груди пістолю.

Гаркавий відкрив очі і, побачивши спрямовану на нього пістоль, широко розкрив рота, почав ковтати повітря.

— Тихо, тихо! — попередив його „Сокіл“. — Вставай — і без жадного слова. На випадок чого — пристрелю... — І він загрозливо підняв пістоль.

Гаркавий не рухався.

— Ну, діду, підіймайся! — підштовхнув його пістолею товариш „Сокола”. — Ми ж поспішаємо, не затримуй. — Він підняв старого з ліжка, поставив його на ноги. — Одягайся, одягайся. Де ж штани твої? . . . Ось вони! . . . Ану, натягай.

Гаркавий мовчки посягнув рукою за одягом.

— Чекай! Там нічого немає? — „Сокіл” швидко помацав кишені: у Гаркавого могла бути зброя. — Все в порядку!

Гаркавий почав одягатися.

— Подивись під подушку! — сказав „Сокіл” до свого товариша.

Той запустив руку під подушку і витяг звідти пістоль.

— Ай-яй-яй! — захитав головою „Сокіл”. — Такий старий чоловік, а все ще іграшками захоплюється. Ну, для чого він вам? Адже він вистрілити може!

„Соколів” товариш приніс плац і капелюх Гаркавого. Коли той був уже одягнений, „Сокіл” сказав:

— А тепер, при всякий випадок, ми зав'яжемо вам рота. Так для вас краще буде: ви не втримаєтесь, крикнете, а я вас тут зразу ж і вб'ю . . . — Він витяг з кишені хустку, зав'язав нею Гаркавому рота. Потім дістав з другої кишені невеличку пляшку. — Ану, закиньте голову! — промовив до Гаркавого, і не чекаючи

доки професор виконає його наказ, сам відхилив йому голову назад і вилляв на хустку рідину з пляшки.

По кімнаті поплив солодкуватий запах хлороформу.

— Тепер швидко — промовив „Сокіл”. — Бо по дорозі до авта засне, тоді тягайся з ним на плечах.

... Коли Гаркавого підвели до авта, він уже хитався.

— Доки не засне зовсім не садовіть його до авта, — наказав Кожухар, — бо від тієї хустки самі позасипляємо.

Через хвилину, коли Гаркавий мало не звалився, як сніг, на землю, якби не був підтриманий „Соколом”, його втягли до авта. „Сокіл” зняв йому хустку з рота, кілька разів загорнув її в папір і сховав до кишені.

Гаркавий в авті опинився затиснений між двома підпільниками, а Кожухар із „Соколом”, щільно притиснувшись один до одного, сіли поруч шофера. Не доїжджаючи до рогу, де коло Євангелицької церкви Карпатська вулиця впирається в Зелену, Кожухар і „Сокіл” висіли з авта. Один підпільник пересів до шофера, а другий лишився біля Гаркавого.

— Так буде вам зручніше. Їхатиме зовсім добре, — сказав на прощання шоферові Кожухар.

— Не дуже. Хропе ваш професор так, що міліціонер подумає, що я не виключаю сигналу,

— відповів весело шофер. Він дав газ і авто за мить зникло за закрутом вулиці.

— Ось що, — промовив до Кожухаря „Со-кіл”, коли вони прощалися, — я сказав професоровій доньці, щоб вона протягом ночі переглянула всі папери Гаркавого, відібрала його особисті, і завтра вранці забрала з собою.

— Дуже добре. Тепер слухай. Завтра вночі ми з тобою „працюємо” тільки вдвох. Зустрінемося так, як домовлено. Якщо запізнишся — все пропало: післязавтра вранці ми з Мироном ведемо тягаровий потяг на Перемишль і повернемося лише через три дні. Військовий ешелон має відійти зі Льова завтра вночі, а наступний — тижнів через два. Значить, „діло” треба збити тільки завтра.

— Прибуду на умовлене місце точно.

III

Вони зустрілись так, як було домовлено. Кожухар, який ніби вдень, а не вночі впевнено пробирався серед моря вихідних колій з тягарового двірця, вивів „Сокола” на місце, де від лінії, що вела з військової рампи, відходила друга — в тупик, загороджений цистернами з бензиною і нафтою.

Кроків за п'ятнадцять від буди стрілочника вони, притиснувшись спинами до штабелю нових, ще не вимазаних креозотом, шпал, почали чекати, дивлячись в той бік, звідки мусів по-

явитися ешелон з військовим знаряддям — гарматними набоями, мінами, скринями патронів, вибуховою речовиною.

Так в чеканні пройшли перші півгодини. Кілька разів мимо них, кроків за п'ять від штабелю шпал, проходив стрілочник — невеликий, але кремезний чоловік, вік якого годі було вгадати в темряві. Бурмочучи собі під ніс якусь пісеньку, він знову ховався в своїй буді.

Вже перевалило за північ, коли земля леденько загула. Досвідчене око Кожухаря відрізнило далеко, серед сотень червоних, зелених і жовтих блимаючих ліхтарів, один вогник, який непомітно, ледве-ледве погойдувався на боки. „Знайома річ. Горішнього прожектора не запалює, включив тільки малий на правому боці — під звичайний тягаровий потяг маскується”, — майнуло в Кожухаревій думці. Він стиснув руку „Сокола” й шепнув: „Ешелон!”.

Набираючи швидкості, ешелон вийшов з військової рампи. Вистукуючи на з'єднаннях рейок, став вирівнюватись на магістральну колію. З буди вийшов стрілочник і спокійними кроками почав підходити до місця, де ховалися підпільники. Увага стрілочника була звернена на ешелон, що наближався. Він не помітив Кожухаря і „Сокола”.

Все відбулося протягом кількох хвилин.

З очей стрілочника раптом зникли і вогник паротягу, і рейки, і шпали: „Сокіл” накинув йому шалик на голову, рвонув ззаду на себе.

Стрілочник махнув, падаючи, ліхтарем, але в ту ж мить Кожухар вирвав ліхтар з його цупких пальців. Потім стрілочник опинився під штабелем шпал із зв'язаними руками і закутаним шаликом обличчям. Переляканий на смерть, він і не намагався кричати, не зовсім розуміючи, що з ним відбувається. Він відчув, як затряслась під ним земля, загула під вагою ешелону. Він, наче в лихоманці, затрясся сам, „Господи-Владико! А що, як кинуть під потяг!” — майнуло в його голові. Він спробував вирватись, але ведмежі обійми „Сокола” не розімкнулись. Стрілочник притих, коли „Сокіл” прошепотів йому крізь шалик на вухо: „Нічого тобі не буде. Не рипайся!”.

Кожухар, вихопивши у стрілочника ліхтар, перевів стрілку і високо підняв зелене світло. На цей час ешелон уже розвинув добру швидкість. Один за одним проносились перед Кожухарем вагони і платформи. Пропустивши половину ешелону в тупик, Кожухар погасив ліхтар.

— Швидко! За мною! — крикнув він до „Сокола”.

З ешелону до нього гукнули. Оклик затонув у шумі, перестуках коліс, у дзенькоті буферів.

Кожухар і „Сокіл” кинулись геть через рейки одні, другі, треті . . .

Ешелон влетів на зайнятий шлях.

Коли машиніст побачив просто перед собою бензинові цистерни, було вже пізно щось робити. Зудар — і вслід за ним тріск, грім, блискавка! Настало справжнє пекло.

Потекли річки бензини з розчавлених цистерн. Паротяг порозкидав довкола, на всі боки, смердючий вугільний жар. Поліз дим по землі, і раптом спалахнула бензина, розлита по колії.

Вибухи донеслися до Кожухаря і „Сокола”, коли вони вже були в безпеці. На мить вони зупинилися.

— Почали вибухати бойові припаси! — промовив Кожухар, вдивляючись у темряву, яка стала рожевіти там, звідки вони бігли.

— Ну й хай вибухають, хай усе летить догори шкеребеть! — сказав „Сокіл”. — можна писати один ешелон з рахунку геть!

Спалахувало небо від вибухів. Полум'я поширювалось, шугало по землі, а потім кинулось на дерев'яні частини вагонів, на цистерни. Вогонь спалахнув, сховався, виглянув знову і раптом піднявся шаленим вихором над колією. Вже не ховаючись, він торкнувся цистерни, перекинувся з однієї на другу і злетів у небо, кривавим світлом доповнюючи страшну картину пекла. Із цистерн почали бити фонтанни, вогняним дощем падаючи на сусідні потяги...

Заревли паротяги на коліях. Тривога охопила тягаровий двірець. Заблимали прожектори з високих ферм, замигкотіли вогники ліхтарів між коліями. З депо доносилися безперервні сигнали сирени. Перелякані чорні тіні затанцювали на землі.

— Гарно! — сказав Кожухар.

„Сокіл” клацнув зубами. Він був блідий.

— Ну, як? — запитав Кожухар товарища.

— Страшно! — відповів „Сокіл”. — Дивись но, що двох наробили!.. Я ж раніше тільки в тихих, безшумних справах брав участь, а тут... — він хитнув головою.

— Не те ще буде... Війна!.. Справжня війна! — промовив Кожухар. — Пішли!

Червоні цяточки, відбитки пожежі стрибали в його очах, багряні промінчики пробігали по обличчі Кожухаря, змінюючи його вираз.

„А начальники наші не тільки наказувати звикли, а й самі особисто можуть виконувати справи... Ще й які справи!” — озирнувшись на заграву пожежі, а потім глянувши на Кожухаря, подумав „Сокіл”.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I

Була друга година ночі, а лейтенант Шовкун ще не спав. У попільничці лежала купа випалених цигарок. Лейтенант кілька разів забирався під ковдру, вставав, опускав ноги на підлогу, спирався ліктями на коліна, клав обличчя на долоні і так, по чверть години, сидів на ліжку. Потім ішов на кухню, варив каву і жадібно пив її. Після цього все починалося знову: ковдра, сидіння на ліжку, кава, і цілий час — цигарка за цигаркою.

Оксані лишалося жити менше доби — з Москви прийшов наказ розстріляти її. Завтра вночі Оксану відвезуть на „Об’єкт 4” і все буде скінчено. Шовкун дуже добре знає, що значить, коли арештованого призначають на „Об’єкт 4”. Це — оточене високим щільним парканом, колючими дротами, наладованими електричним струмом, замінованими довкола полями, вартовими автоматниками і кулеметниками, псами-вовкодавами, місце, в середині різнораменного трикутника Львів — Камінка-Струмілова — Жовква. Це фабрика смерти, яку охороняють емведисти, переодягнені в армійську уніформу.

бо „Об’єкт 4” офіційно називається „Спеціальний полігон Советської Армії“. Від 17. кілометру по шосе, що веде зі Львова до Камінки-Струмислової, на „Об’єкт 4” проведено спеціальну дорогу, по якій ніхто, крім емведистів і угебістів, не їздить — дорога пильнується моторизованими патрулями. „Об’єкт 4” — це постріл в потилицю і потім занурення у ванну з азотно-сірчаною кислотою — від трупа нічого не лишається . . .

Завтра черговим по слідчо-карному відділі управління держбезпеки призначено його, лейтенанта Шовкуна. Нічого в цьому випадкового нема — чергування йде за встановленим порядком. Він, черговий, мусить призначити конвоїрів, які супроводжуватимуть авто з Оксаною на „Об’єкт 4”, проінструктувати їх. Інструкція, як звичайно, коротка: „В разі нападу на транспорт негайно ліквідувати арештованого”. Це значить, що якщо буде вчинено напад, тіло Оксани буде пробите, як решето, з трьох автоматних черг. Як же її рятувати? Як неможливе зробити можливим? . . .

І ось лейтенант Шовкун знову сидить на ліжку і, мабуть, вже тисячний варіант порятунку підпільниці, відкидає, як безнадійний. Він знову і знову приходиться до висновку, що врятувати Оксану неможливо. „Нічна засідка на шосе? Добре: чотири автоматники-підпільники під проводом „Сокола”, забезпечені автом, зроблять напад, і — Оксана мертва . . . Забитими можуть

бути й підпільники — всі, або не всі, це вже не грає ролі. Головне те, що напад засуджений на неуспіх . . .”

„Прокляття!” — лається вголос лейтенант і запалює останню цигарку з третьої пачки.

Він встає, починає ходити по кімнаті. До голови в сотий раз приходиться конвоїр сержант Дубах.

„Дубах? — запитує в думці лейтенант самого себе. — Ну, можу я призначити Дубаха старшим конвоїром, а далі що? . . . Якби я навіть поговорив з Дубахом і сказав йому, щоб він не допустив до розстрілу Оксани під час нападу „Сокола”, як би він це зробив? . . . Нічого він зробити не зміг би”.

Шовкун сідає на ліжко і відкидає думку про використання Дубаха: „Взагалі дурна думка, — робить він висновок. — Як я можу „поговорити” з Дубахом? Це значить розкрити себе Дубахові, чого я не можу робити! А, хіба, можу? . . . Адже йдеться про життя Оксани — члена організації, члена не простого, а такого, що має за собою неоціненні заслуги перед підпіллям, при чому, заслуги, досягнені її працею в ворожому пеклі, заслуги, задля яких вона впродовж майже року щоденно, щохвилини ставила на карту своє життя?!

Може, справді піти на ризик, викликати Дубаха й сказати йому, що коли так не зробиш — пропадеш! Мені, мовляв, відомо і про зустріч твою з підпільницею в парку, і про летючку,

яку ти поширив у казармі. Виконуй, бо виходу тобі немає!.. Ні, це ж шантаж!.. Шантаж?.. А, може, заради спасіння Оксани можна піти й на таке?.. Ні, Дубаха шантажем не можна брати. Адже він людина чесна, ні в чому не винна, йому лишилося дослужити місяць і поїде додому... А що, як сказати йому, щоб під час нападу разом з Оксаною перекинувся на бік „Сокола” і опинився в партизанці?.. Не піде“.

Шовкун встає з ліжка, ходить, курить. „Не піде!.. Що ж робити?.. Ой, як шкода, що немає тепер у Львові Рубанюка. Можна було б з ним порадитись. Він — голова! Щоб він сказав?.. А сказав би він, що я не маю права відкриватись Дубахові, що Оксана — Оксаною, а від мене, Шовкуна, залежить у майбутньому житті не одного підпільника, що організація не може зректись тієї праці, яку я для неї виконую!.. Певно, що Рубанюк сказав би тільки так. Але водночас він запропонував би свій плян. Який? — Хіба вгадаєш?.. Значить, все-таки треба самому думати, думати, думати. Рубанюк перед від'їздом сказав: „Я покладаюсь на тебе. Ти — на місці, тобі видніше. Матимеш контакт з „Соколом”, його бойовики — наготові“. І все. І ось, Шовкуне, покажи, на що ти здібний, покажи, що ти сам можеш придумати? Порівняй себе з солдатом, який опинився на полі бою в такій ситуації, що мусить прийняти рішення сам, бо командира поблизу немає... Прокляте рішення!.. Єдиний вихід — допомога Дубаха. Це вже ясно. Лишилося тільки вирішити інші питання. Як

Дубах знешкодить двох конвоїрів?.. Як, взагалі, Дубаха загітувати, та ще й не розкривши себе?.. Два єдині питання, відповідь на котрі треба знайти ще до ранку. Від них залежить життя Оксани". — Ляйтенант глянув на годинник: пів на третю!.. І раптом обличчя ляйтенанта проясніло. Він зупинився, втопив свій зір в одну точку і прошепотів: „Так... так... так". Швидко підійшов до вікна, засмикнув важку штору. Прожогом кинувся до письмового столу, погасив напівдокурену цигарку, запалив настільну лампу і почав писати.

Він писав швидко, одну сторінку, другу, третю. Не перечитував написане. Коли була списана четверта сторінка, ляйтенант з полегшенням зітхнув, перечитав усе, зробив у кількох місцях невеликі виправлення. Потім вирвав з блокноту один лист і почав уже писати поволі, часто перечитуючи написане.

О третій годині ночі Шовкун від'їхав від кам'яниці, де мешкав, власним автотранспортом — придбав його ляйтенант тиждень тому; працівникам управління було надіслано з Москви п'ять особових автотранспортових одиниць для приватного придбання. Бажаючи купити машини було багато і полковник Терехов зробив лотерію. Шовкун виявився щасливцем.

Він швидко доїхав напівосвітленими порожніми вулицями міста до головного двірця. Не зважаючи на пізню годину, двірець роївся людьми. Квиткова і чекальні залі всіх клас бу-

ли зайняті сотнями пасажирів. Біля кас величезні черги. Хмари цигаркового диму. Сотні сплячих на лавах, сидячих на валізках, або просто на підлозі, чоловіків, жінок, дітей. Шовкун протиснувся до телефонічних буд, зачекав, доки одна з них звільнилась. Ввійшов, набрав потрібний номер. Близько хвилини вслуховувався — адресат не відповідав. Але за хвилину почув спокійний голос: „Слухаю!”. Шовкун заговорив по-російському, умовними реченнями: „Говорить Петров. Вибачте, що турбую. Але я завтра о третій годині дня виїжджаю автом до Києва і хотів би зайти до вас попрощатися”: Голос у слухавці відповів лайкою: „Їдьте ви на той світ і не вертайтеся, сто чортів на вашу голову! Мій номер двісті двадцять п'ять! Ви з п'яних, мабуть, очей, щось наплутали! Ніякого Петрова я не знаю!”. Шовкун почув, як в слухавці клацнуло — співрозмовець виключив телефон. Ляйтенант задовільно легенько посміхнувся. Ну хто з підслухачів, якщо такі, як кажуть, „висять на дроті”, міг подумати, що ця звичайна розмова є шифром. Хто міг би здогадатися, що слова „завтра о третій годині дня” означають „сьогодні о третій ночі”, що слово „автом” значить „потягом”, а в шифрованому тексті воно визначало залізничний двірець. Таким чином Шовкун передав людині, яка була зв'язковим між ним і „Соколом”, таке: „Я зараз, о третій ночі, перебуваю на двірці”. Що зв'язковий мав негайно прибути на двірець — це зрозуміло, інакше Шовкун не телефонував би.

Ляйтенант зайшов до ресторану першої класи, вибрав собі дальній столик, замовив „стопку” горілки і закуску. Нічого підозрілого в цій поведінці ляйтенанта не було, якби його тут навіть помітив хтось із працівників офіційних, або шпиків, управління державної безпеки: начальство знало, що офіцери управління ночами п'ють — без цього, мовляв, нерви не витримують чекістської праці — хто вдома, хто в прилюдних місцях. Не можна тільки „плямувати честь мундира“ — у військовому одязі пити в прилюдних місцях заборонялось. Тому ляйтенант Шовкун приїхав на двірець у цивільному одязі.

Через півгодини до залі ресторану ввійшов середніх років чоловік, добре, зі смаком одягнений. Він ліниво обійшов кілька столиків, вибираючи собі місце, нарешті підійшов до столика Шовкуна, запитав, чи можна присісти. Ляйтенант кивнув головою. Новий гість замовив собі коньяк. Коли офіціант відійшов, гість чемно запитав Шовкуна:

— Чи можна у вас попросити меню?

Шовкун відповів „Прощу дуже”, і подав гостеві невелику мапу-журнальчик з переліком і ціною всіх страв і напоїв, якими торгував ресторан. Перелистковуючи мапу, гість непомітно витяг з неї вкладені перед тим Шовкуном папери і так само непомітно сховав їх до кишені. Офіціант приніс коньяк, гість заплатив, сказавши офіціантові, що їсти не буде, бо його потяг відходить

за десять хвилин, а він ще мусить отримати речі з камери переховування. Офіціант відійшов.

Шовкун, показуючи головою в бік великої картини-панно, яка була намальована на одній із стін ресторану і відображувала якусь героїчну атаку червоноармійців на фашистські позиції, тихо промовив до гостя:

— Папірець із бльокноту передасте „Соколові”. Чотири інші аркуші в передрукованому на машинці вигляді передасте Володимирові з ресторану „Зірка”. О десятій годині ранку я мушу відібрати їх від Володимира.

Гість, дивлячись на картину, на яку вказував Шовкун, сказав досить голосно:

— Дуже гарно зроблено. Я теж брав участь у великій вітчизняній війні і добре розумію намальоване. — Він спокійно допив свій коньяк, посидів ще хвилинку, потім вклонився Шовкунові й вийшов.

Через хвилин десять залишив ресторан і Шовкун.

*

* * *

Рівно о восьмій годині ранку лейтенант Шовкун прийняв чергування по слідно-карному відділі Управління. Процедура передачі чергування капітаном Васільєвим лейтенанту відбулась, як звичайно, давно устійненим порядком. Вони вдвох обійшли приміщення відділу, потім спу-

стилися в підземний лабіринт до камер арештантів. Біля кожної камери вислухували рапорти охоронників, звірювали вигукувані конвоїрами цифри зі списком, який мали при собі.

„В камері номер дев'ять нараховується сорок вісім арештованих. Тридцять шість на місці, дванадцять на слідстві!” — вигукнув охоронник.

„В камері номер десять тридцять один арештований. Всі на місцях!” — вигукнув інший.

Ляйтенантові війнуло холодом під серцем — в камері число десять сиділа Оксана . . .

Потім вони з капітаном змінили охорону. Шовкун віддав стандартні інструкції начальникові охорони, старшому сержантові, що заступав разом з ним на чергування. Вислухав рапорт начальника охоронної сигналізації. Після цього ляйтенант і капітан обійшли приміщення резервного конвою. Конвой спав. Ляйтенант кинув швидкий погляд на ліжко Дубаха. Той лежав, натягнувши ковдру на голову.

Нарешті вони розписались у журналі здачі і прийняття чергування, капітан вручив Шовкунові мапу з написом „До виконання”, і відійшов. Шовкун лишився в приміщенні чергового офіцера сам. Він розгорнув мапу, почав розглядати папери. Знайшов серед них наказ, в якому писалось, що арештовану Оксану Сердюк з камери номер десять о дев'ятій годині вечора відтранспортувати на „Об'єкт 4”. Засіб транспорту: автомашина — критий пікап, шофер, три конвоїри, старшим з котрих має бути сержант. За-

тримавшись трохи довше на цьому папері, Шовкун перегорнув його і почав продивлятися інші накази.

За чверть на десяту Шовкун передав чергування своєму помічникові, молодшому лейтенантові Сомову і поїхав снідати. Він покружляв трохи автом по місту, потім зупинився перед ресторанчиком „Зірка” на Вірменській вулиці. Ввійшов до ресторану. В залі нікого не було, в такі передобідні години ресторани взагалі пустують. Йому назустріч вийшов офіціант.

— Повітря? — спитав Шовкун.

— Чисте. — І офіціант передав лейтенантові два акуратно згорнені листи машинопису. Шовкун узяв їх, не скидаючи рукавичок, сховав до кишені, і вийшов з ресторану.

Поснідавши в ресторані в міському парку, лейтенант повернувся на службу. Сомов відрепортував, що під час його відсутности ніяких ЧеПе (що мало означати статутівий вислів „чрезвичайних проішедствій”) не сталося.

Лейтенант пройшов в приміщення резервного конвою. Конвоїри вже встали і займалися на подвір'ї фізичними вправами — „фіззарядкою”, — про що лейтенантові відрепортував днювальний.

— Повідчиняйте вікна! Повітря у вас, як у . . .
— наказав Шовкун днювальному.

Днювальний пішов відкривати вікна. Лейтенант швидко сунув під подушку Дубахового ліжка добре зім'яті два листи паперу, потім став допомагати днювальному.

В казармі просвіжилось. Ляйтенант дивився крізь відкрите вікно на подвір'я. На вимощеному бетонними плитами подвір'ї, оточеному високими темносірими стінами кам'яної будови, оголені до половини конвоїри вправляли гімнастичні рухи. Шовкун дивився на малого, але міцно збудованого Дубаха, і в голові його роїлися тривожні думки. „Від совісти і рішучости цього сибіряка тепер залежить доля Оксани. Виконає Дубах те, про що він йому написав?.. Має би виконати. Адже він свідомо став на антисоветський шлях. Про це говорять летючки: отримавши їх від підпільниці, він не заарештував дівчину. А, може, не заарештував тільки з людської жалости?.. Якщо так — тоді він би знищив після прочитання летючки, а не впливав би в ночі їх по кишнях інших конвоїрів. Значить він свідомий свого чину і розуміє, що за такі речі буває. Про цю свідомість говорить ще й те, що в лябораторії, де досліджували летючки, не було знайдено відтисків пальців п'ятнадцятьох конвоїрів, у тому числі й Дубахового — він, напевно, мав на руках рукавички. Отже, він все робив, добре розуміючи небезпеку операції. Ось якби йому вистачило сміливости тепер!.. А якщо не вистачить?” — і ляйтенант, вдивляючись в обличчя Дубаха, намагався відгадати, як зареагує той на листа, знайденого під подушкою.

Ляйтенантові думки були розвіяні голосною командою старшого сержанта, який керував „фіззарядкою”:

„Ро-о-зійдись!”.

Віддавши деякі вказівки днювальному, Шовкун пішов на кухню перевірити якість сніданку для конвоїрів. Це теж входило до обов'язку чергового офіцера.

II

Прибираючи ліжко, сержант Дубах наткнувся під подушкою на зім'яті листи паперу. На якусь мить він розгубився. „Проклямації? Невже крім мене та дівчина теж когось загітувала” — блискавкою майнула думка. Він сунув папери похапцем до кишені. Почав приглядатися до інших конвоїрів, що застеляли свої ліжка. Ніхто з них нічого під подушками не знаходив. „Що за чортяка?” — подумав Дубах. — „Запитати днювального, хто підходив до мого ліжка?.. Ні, тоді днювальний зрозуміє, що щось сталося. Треба спочатку прочитати, щоб знати, в чім справа. Та й папери хтось підклав уночі, бо вони добре зім'яті, спав я на них. Значить днювального не варто й питати. — Вирішив Дубах. Потім подумав: „А де ж я все це прочитаю? Ніде тут, в приміщеннях Управління, цього зробити не можна. До офіцерської вбиральні не зайдеш, а вбиральня для конвоїрів — загальна, без окремих кабін. От напасть!”.

Під час сніданку Дубах непомітно розглядав інших конвоїрів і намагався вгадати, хто підклав йому листа, зміст якого він ще не знав. Нічого вгадати він не міг. Всовуючи час-від-часу

руку до кишені, Дубах відчував, що папери обпалюють йому пальці. В голові снувала думка: „Як прочитати?“. І коли після сніданку командир резервного конвою вигукнув:

„Один сержант — до мене!“ — Дубах підскочив до нього:

„Сержант Дубах!“ — відрепортував він командирові — старшому сержантові.

— Йдіть до чергового по відділу лейтенанта Шовкуна. Йому потрібний сержант! — наказав командир конвою.

Дубах повторив наказ, козирнув і прожогом кинувся до приміщення чергового офіцера.

Лейтенант Шовкун наказав Дубахові їхати на головний двірець і вступити в розпорядження начальника залізничного відділу держбезпеки.

— Авто чекає на вас унизу. О шостій вечора вас змінять. Обідатимете на двірці, у війсьній комендантурі — ось талон. Ідіть!

Їдучи на головний двірець, Дубах радів. „Повезло! На двірці, десь у закутку, прочитаю проклятого листа!“ — подумав сержант.

Він так і зробив. Коли шофер від'їхав, Дубах не пішов відразу до відділу держбезпеки, а вибрав зручне місце в чекальній залі, недалеко вікна, і почав читати загадкового листа.

— Лист із дому солдатик? — спитала якась жінка, що сиділа просто на підлозі, розчісуючи волосся малій дівчинці.

— Угу . . . — відповів Дубах, не відриваючись від читання.

Жінка, побачивши, як обличчя Дубаха стало раптом похмурим, знову звернулася до нього:

— Невесело, видко, вдома? — і не отримавши відповіді, зітхнула й промовила: — Всюди тепер невесело . . .

Не дочитавши листа до кінця, Дубах почав читати знову. Пальці рук його злегка тремтіли, наче по них пробігав електричний струм. Рядки, слова листа, стрибали перед очима:

„Сержанте Дубах !

Сьогодні вечором на „Об’єкт 4” відвезуть арештовану з камери ч. 10 Оксану Сердюк. Ви знаєте, що це значить — арештовану повезуть на розстріл.

Я хочу Вам, сержанте, розказати, за що Оксану Сердюк засуджено на кару смерти.

Оксана Сердюк — чесна донька свого народу. Вона — молода, здібна, красива дівчина, якби хотіла — ще довго, довго жила б: вчилася б, працювала б, будувала б своє родинне щастя. Але вона не могла стати на такий життєвий шлях. Оксана Сердюк не могла б бути задоволеною особистим щастям, бачачи, як поруч неї страждають мільйони простих людей, бачачи, як найкращі сини й дочки цих людей провадять важку й нерівну боротьбу проти антинародної влади, проти тієї влади, яку й Ви, сержанте, у своїй душі, ненавидите. Ненавидите за ті всі страхіття, які ця влада принесла народові, нена-

видите за те, що вона одягла Вас у проклятий усім народом мундир конвоїра, примусила впродовж трьох років охороняти концентраційні табори, в'язниці, незчисленні транспорти засланих, охороняти сотні тисяч ні в чому неповинних людей, яких, за просте бажання жити полюдськи, зроблено „ворогами народу”. Ненавидите Ви владу, бо добре знаєте, що звільнившись із служби, Ви ніколи не користуватиметесь довір'ям народу через той проклятий мундир, який Вам довелося носити. Ніколи, Дубах, де б Ви не були, куди б не заїхали! Ось через цю ненависть Ви й не видали дівчину-підпільницю, яка Вам минулої неділі дала летючки в міському парку. Керуючись цією ненавистю, Ви й поширили ці летючки в казармі конвоїрів.

Дубах! Тепер Ви знаєте, за що розстріляють Оксану Сердюк, таку саму дівчину, як і та, від якої Ви взяли летючки. Її засуджено на розстріл за те, що вона стала до лав борців проти жахливого свавілля над народом. Вона знає, що на неї чекає, бо відмовилась купити собі життя ціною зради своїх друзів по боротьбі.

Дубах!

Оксану Сердюк від розстрілу може врятувати тільки чудо. І це чудо можете зробити тільки Ви, сержанте, якщо Вас призначуть конвоювати арештовану до „Об'єкту 4”. Як це зробите — я Вам підкажу.

Транспорт складається з шофера, як звичайно, коли супроводжується одного арештованого, і озброєних автоматами двох рядових та на-

чальника конвою в ранзі сержанта. Перед від'їздом сержант отримує в камері зброї диски для автоматів і вручає їх конвоїрам. І ось саме ця деталь є вирішальною для врятування Оксани Сердюк. Ви, сержанте, отримавши три диски, можете їх „заклинити“. Ви знаєте, як це робиться: притиснувши на пружину, перший патрон перекладається в диску так, щоб він увійшов до каналу автомата капсулем, а не кулею наперед. І все. Автомат не стрілятиме, а для того, щоб витягти з каналу заклинений патрон, треба щонайменше п'ять-десять хвилин часу.

Якщо Вас призначать начальником конвою, Ви робите так:

1. Отримуєте автоматні диски і два з них „заклинюєте“. Диск для Вашого автомату лишаєте в порядку.

2. По дорозі на „Об'єкт 4“ на транспорт буде вчинено напад групою підпільників. Згідно з інструкцією, в разі нападу, конвой мусить розстріляти в першу чергу арештованого. Розстрілюєте Ви, але стріляєте мимо. В темряві цього не буде помітно.

3. Через те, що автомати двох інших конвоїрів не стрілятимуть, Ви сам відкриєте вогонь по напасниках і стрілятимете, звичайно, не туди, куди треба, до останнього патрону.

4. Нападаючі будуть вести по конвою вогонь з автоматів, але не прицільний, так, що жертв з боку конвоїрів не буде і на Вашу совість не ляже вина чиєїсь смерті.

5. Після того, як Ви вистріляєте всі свої патрони, Вам лишається або перекинутись на бік напасників, або дати наказ конвоїрам і шоферові відступати, лишивши на дорозі „труп” арештованої.

Ось весь плян, Дубах, єдиний плян, за яким може бути врятоване життя Оксани Сердюк. Успіх пляну залежатиме тільки від Вас. Невже у Вас не вистачить мужности? Невже Ви, Дубах, маєте мужности менше, ніж дівчата — Оксана Сердюк, яка свідомо пішла на смерть, не зрадивши товаришів, або та дівчина, що дала Вам летючки: адже вона теж ризикувала своїм життям — звідки вона могла знати, що Ви її не заарештуєте? Від Вас вимагається прояву мужности менше, ніж від згаданих дівчат: Вони ризикували своїм життям, а Ви, для виконання пляну врятування Оксани Сердюк, нічим не ризикуєте — ніяке дозсліджування не докаже, що Ви винні в тому, що автомати конвоїрів заклинилися. До того ж, на Вашу користь буде промовляти те, що Ви особисто стріляли, що Ви забили арештовану. Про те, що групі підпільників вдалося відбити від конвоїрів тільки „труп” Оксани Сердюк, у Львові будуть поширені летючки.

Ось усе, що я хотів написати Вам, Дубах. Ви можете й відмовитись від врятування Оксани Сердюк. І нічого Вам за те не буде, ніхто Вам за це не помстить, ніхто не буде Вас шантажувати тим, що Ви поширили летючки. Лише на Вашу совість ляже смерть Оксани Сердюк, ге-

роїчної доньки свого народу. Тяжкі докори совісті, а Ви її маєте, будуть переслідувати Вас усе життя. А врятувавши Оксану — Ви змиєте з себе перед народом пляму, яку наклав на Вас мундир конвоїра.

Я хочу вірити, що якщо Вас призначать транспортувати Оксану Сердюк на „Об'єкт 4”, Ви зробите так, як мусить продиктувати Вам чесна Ваша совість.

Все, Дубах.

Один із п'ятдесяти чотирьох майорів, що служать в Управлінні Державної Безпеки.“

*
*   *
*

Ляйтенант Шовкун все точно розрахував. Впродовж того часу, коли Дубах відбував службу при начальникові залізничного відділу держбезпеки, всі інші сержанти резервного конвою були вже розподілені для відбування певних служб впродовж доби.

О п'ятій годині вечора Шовкун викликав командира резервного конвою:

— Виділіть в моє розпорядження трьох людей: двох рядових і одного сержанта! За п'ятнадцять дев'ята вони мусять з'явитися до мене!

— Вільні від служби рядові є, а із сержантів зараз нікого немає. О шостій звільняється на двірці сержант Дубах.

— Добре. На зміну Дубахові пішлете когось з молодших сержантів. А зараз диктуйте прізвища трьох.

Старший сержант подумав трохи, потім продиктував ляйтенантові: „Сержант Дубах, рядові Тріфонов і Євсюткін!”.

Шовкун записав прізвища і відпустив старшого сержанта.

Лишився на самоті, ляйтенант зовнішньо був спокійним, але нерви його були напружені до неймовірності. Голова була зайнята лише єдиною тривожною думкою: „Як поступить Дубах? . . .” Коли прийшло авто з головного двірця, ляйтенант вийшов з приміщення чергового офіцера, він не хотів зустрічатися з Дубахом.

Дубах відрепортував про своє повернення помічникові чергового молодшому ляйтенантові Сомову.

— Йдіть відпочивати. А за п'ятнадцять дев'ятам зголоситесь сюди разом з рядовими Тріфоновим і Євсюткіним. Начальник резервного конвою знає про це, — відповів молодший ляйтенант, не встаючи з стільця. Він схилився над якимись паперами і не міг помітити, як Дубах легенько здригнув . . .

За п'ятнадцять на дев'яту Дубах, з двома рядовими конвоїрами, з'явився в приміщенні чергового офіцера і відрепортував Шовкунові в присутності молодшого ляйтенанта Сомова.

— Товарищу сержанте Дубах! Ви призначені на начальника конвою, який о дев'ятій годині

від'їздить на „Об'єкт 4“. Охоронятимете арештовану. Здайте під розписку! — чітким голосом заговорив Шовкун. — Повторіть наказ!

Дубах повторив.

— В разі спроби втечі, стріляти по арештованій без попереджувальних пострілів! Повторіть! Сержант повторив.

— В разі нападу на конвой — рядовим відкрити вогонь по нападаючих, а начальникові конвою першими пострілами розстріляти арештовану! Повторіть!

Дубах чітко повторив і цей наказ.

— Вільно! — скомандував Шовкун. — Тут маєте всі необхідні службові папери, — лейтенант передав Дубахові коверт. — А тепер ідіть до камери зброї, отримайте три повні диски для автоматів. А ви, — Шовкун звернувся до рядових, — сідайте отам на лаву і чекайте.

Конвоїри відімкнули від своїх автоматів диски, передали їх Дубахові. Той звернувся до Шовкуна:

— Дозвольте йти?

Раптом в Шовкуновій голові майнула думка: „Перевірити Дубаха!“:

— Чекайте. У вас якийсь нездоровий вигляд, чи мені так здається. Може вам не здоровиться, так скажіть про це командирові резервного конвою — він замінить вас іншим сержантом . . .

— Ні. Я здоровий! — відповів сержант. — Дозвольте йти за дисками?

— Йдіть.

Дубаха не було хвилин сім, хоч за розрахунком Шовкуна на те, щоб сходити за дисками, вистачало три-чотири хвилини. „Значить, заклинює диски. Дай Боже, щоб я не помилився!” — подумав Шовкун.

Нарешті Дубах повернувся. Рядові конвоїри повставали. Сержант підійшов до них і сам кожному увімкнув по дискові до автоматів. Звиклим рухом конвоїри клацнули замками — „діслали” в патронник по першому заряду.

„Тепер автомати такі самі небезпечні, як дитячі іграшки”, — подумав Шовкун і скомандував:

— Пішли!

Вони вийшли на подвір'я, яскраво освітлене сильними прожекторами. Оксана вже сиділа на авті, притулившись спиною до кабіни пікапа. Її охороняли два конвоїри. Ляйтенант відіслав їх назад, до приміщення, простяг Дубахові журнал. Той розписався в прийнятті арештованої. Потім обернувся до конвоїрів:

— Відбезпечити автомати! Сідай!

Один конвоїр сів до кабіни, поруч з шофером. Дубах і інший конвоїр зайняли місця нагорі, обабіч Оксани. Шовкун глянув на неї і не зміг розібрати вираз її обличчя — заважала тінь від конвоїра. Лише коли авто від'їжджало в напрямку відчиненої брами, і промінь прожектора на мить осяяв обличчя дівчини, ляйтенантові здавалося, що очі Оксани були заплющені.

III

На п'ятому кілометрі по шосе, що йде зі Львова через Камінку-Струмиліву, Радехів, Стоянів аж до Дружкополя, „Сокіл“ наказав Василю Ткачукові зупинити авто.

— Тут, — сказав він до двох пасажирів, — он у тих кущах заляжемо. А ти, Василю, — обернувся до шофера, — проїдеш ще метрів сто наперед, обернеш авто і чекатимеш. Як тільки побачиш, автоматну чергу в небо — їдеш до нас. Якщо хтось їхатиме — копирсайся в моторі. Та звечора цією дорогою проїжджає хібащо одно авто на годину.

Авто відїхало, а „Сокіл“ з товаришами лишилися на дорозі.

Було пів на дев'яту вечора, а здавалося, що землю огорнула непроглядна вітряна ніч. Осінній вітер шумів у придорожніх кущах, гудів у дротах.

— Ми з Юрком заляжемо отут, метрів шість від дороги, в кущах, — „Сокіл“ махнув рукою в темряву. — Ти, Славку, — звернувся він до одного з бойовиків, — йди назад аж до містка. Це — метрів двісті звідси. Сховаєшся біля самого мосту, щоб міг відрізнити, яке авто переїздить через міст у наш бік. Коли пройде пікап — встанеш і будеш блимати кишеньковим ліхтариком у наш бік. Конвоїри цього не помітять — їм заборонено дивитись назад. Вони й самі, як переїдуть міст, дивитимуться тільки наперед,

бо дорога починає підійматися нагору, авто йти-
ме помалу, вони боятимуться нападу. Після то-
го, як подаси сигнал — побіжиш до нас. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Йди Славку! — „Сокіл” потиснув йому
руку.

Вітер заглушив Славкові кроки.

— Ми зараз до кущів не підемо. Розстелемо
на тому боці збоку дороги сітку й чекатимемо
на сигнал від Славка. Як тільки він заблимає
ліхтариком — витягаємо сітку на дорогу, а самі
перебігаємо в кущі. Про всякий випадок ведемо
вогонь по колесах авта. По конвоїрах і автові ні
в якому разі не стріляти. Як тільки авто зупи-
ниться — стріляємо повище авта. Нам відпові-
датиме вогнем з автомату тільки один конвоїр,
але не цілятиме по нас. Як тільки він вистріляє
всі патрони — кидаємось на дорогу. Конвоїрів
уже сліду не буде.

Вони розіслали збоку дороги сітку з густо на-
тиканими гострими цвяхами і полягали обабіч
неї просто на холодну землю. Вслухалися в ніч,
вдивлялися в бік мосту. Звідти, з непроглядної
темряви, муіли показатися вогні очікуваного
авта і сигнал Славка. Мовчали. Час від часу по-
правляли автомати. Вітер кидав їм в обличчя
камінчиками з дороги, сухим листям з потой-
бічних кущів. Так пройшли п'ять, десять, двад-
цять хвилин. „Сокіл” підніс до самих очей ру-
ку з годинником. Фосфорний циферблят пока-

зував сім хвилин по дев'ятій. Він обернувся до сусіда:

— Юрку! Найпізніше через п'ять-десять хвилин мусить появитися авто. Тримай одну руку на сіті. Ми встигнемо перебігти дорогу непоміченими, бо по цей бік містка дорога робить невеликий закрут і шість-сім секунд наше місце не буде освітлене прожекторами авта. — І він сам намацав рукою другий кінець сітки.

Знову дивилися в бік містка. Кожний думав про одне: „Якби все вдалося!”

Два снопи жовтого світла з'явилися на одну мить несподівано і зразу повернули кудись у бік. Водночас від невидимого в темряві містка нервово заблимав єдиний вогник: раз — два — три — п'ять — десять, — незчисленну кількість разів. Але „Сокіл” і Юрко вже не дивились на той вогник. Вони майже разом зірвалися на ноги й побігли через дорогу, волочачи за собою сітку.

— Кидай! — гукнув „Сокіл”, добігши до краю дороги.

За кілька секунд вони опинилися біля кущів, впали і, вже лежачи, обернулися в бік дороги. Саме в цей час, пробиваючи темінь ночі, вздовж шляху лягли прожектори авта.

Вони прикипіли до автоматів і коли авто наблизилось до розстеленої на дорозі сітки з цвяхами метрів на тридцять — відкрили довгими чергами вогонь по колесах.

Ще не доїжджаючи до сітки, авто якомсь при-

сіло, зупинилось, проповзло метри два вперед і стало. Шофер виключив світло.

„Сокіл” і Юрко припинили стрілянину. З авта донеслась команда:

„Разсредоточіться! Занімай оборону! Огонь!”

Було чути, як клацнули дверцята авта, як хтось стрибнув на дорогу. Хтось з конвоїрів випустив довгу чергу з автомату біля самого авта в землю. Потім той самий голос закричав:

„Почему не стреляете?! Я ейо прикончил!”

„Сокіл” і Юрко знову почали стріляти. Били короткими чергами метрів на три-чотири в різні боки від авта. В їхній бік довгими чергами стріляв тільки один конвоїр. „Ще дві черги і в нього скінчатся патрони”, — подумав „Сокіл”. Конвоїр огризнувся довгою чергою і його автомат замовк. Водночас припинили вогонь і „Сокіл” з Юрком.

Від авта долетіла команда:

„Отступай!”

*
*   *
*

Як тільки Дубах почув, що шофер і два конвоїри виконали його першу команду — відбігли від підбитого авта і попадали коло дороги — він прошепотів на вухо Оксані:

„Ви врятовані! Злазьте й нерухомо лежіть біля авта!” — і тут же вистрілив довгу чергу в землю. Потім почав розряджати довгими чер-

гами автомат у бік від того місця, звідки вели вогонь напасники.

Почувши шепіт Дубаха, Оксана розгубилась і не рушила з місця. І тільки як почула, коли конвоїр крикнув: „Я її прикінчив!” — вона блискавично все збагнула, сповзла з авта, впала на дорогу і завмерла. Потім вона чула поблизу себе стрілянину, але їй здавалося, що її серце стучить так швидко і так голосно, що заглушує автоматні черги.

Коли стрілянина раптом стихла, вона знепритомніла.

*
*   *
*

Почувши команду конвоїра „Отступай!“ „Сокіл” випустив з автомату довгу чергу в небо. І зразу справа, звідти, де чекав Ткачук, спалахнули прожектори авта і почали швидко наближатися. Ось їхнє проміння освітло покинене конвоїрами авто, лежачу біля нього людину і згасло.

„Сокіл” віддавав команди:

— Василю, не виходь з кабіни!.. Юрку! — і до виринувшого з темряви захеканого Славка: — Обережно перенесіть її в авто!.. Сідайте самі!..

Коли неприємна Оксана опинилась в авті між Юрком і Славком, „Сокіл” відійшов на край дороги і голосно гукнув у нічний степ:

— Хто хоче перейти на наш бік — гарантую життя!.. Відізвись!.. Чекаю на голос десять секунд!..

Степ мовчав.

Вичекавши замість заповіджених десятих секунд п'ятнадцять, і не почувши відповіді, „Со-кіл” сів в авто поруч шофера:

— Повний газ!!!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I

Генерал-ляйтенант Мордовцев скаженів. Інспектор Міністерства Державної Безпеки то кричав, захлинаючись і бризкаючи слиною, з катедри, так, що скло тряслося у віконних шибках, то шиїв і сичав, і тоді здавалося, що замість слів генерал-ляйтенант напустив на присутніх тисячі гадюк.

Двісті п'ятдесят офіцерів Львівського Обласного Управління Державної Безпеки на чолі з своїм начальником генерал-майором Волгіним і його першим заступником — начальником оперативного відділу — полковником Тереховим тримались перед гостем з Москви, як учні перед розлюченим учителем: сиділи в конференційній залі затаївши дихання, червоніючи, дивлячись собі під ноги.

Генерал-ляйтенант говорив уже коло години. Почавши свій виступ шаблоновими реченнями про завдання органів державної безпеки, він швидко перейшов до конкретної ситуації і, оперуючи фактами, доводив, що львівське Управління не виконує тих завдань, які покладає пар-

тія і уряд на органи держбезпеки. Він, дивлячись у бік генерал-майора Волгіна, погрожував, що міністерство і уряд застосують радикальні заходи супроти всього офіцерського складу Управління, якщо його діяльність буде такою, якою вона була дотепер. „Багатьом може не по-здоровитись! Не врятують ні чини, ні ранги, ні всі попередні заслуги перед партією і урядом! . . . Якщо діяльності націоналістичного підпілля не буде покладено кінець впродовж найближчого часу — я не гарантую, що під час моїх наступних відвідин будь-хто з вас вийде з цієї залі вільним громадянином! . . .” — вигукнув московський гість і відвернувся від начальника Управління.

„Добре тобі, сучий сину, тут кричати і погрожувати. А ось сидів би ти не в Москві, а на моєму місці — побачив би я, хто кого скорше зліквідував би: чи ти — націоналістичне підпілля, а чи воно — тебе!“ — зіронізував у думках Волгін. „Але вірити в його погрози треба“, — народилась нова думка. Генерал-майор тут же пригадав, як колись заступник Єжова Заковський зібрав на нараду всіх офіцерів народнього комісаріату внутрішніх справ і заарештував їх . . .

Поганий настрій начальника Управління, викликаний нагінками, які він мусів вислухувати з уст інспектора в присутності своїх підлеглих, погіршувався ще й через велику антипатію, котру Волгін мав до Мордовцева особисто. Ця антипатія народилась давно, ще на початку большевицької революції, коли Волгіна партія спряму-

вала на курси підготовки працівників для щойно заснованого ЧеКа. Мордовцев, колишній жандармський ротмістер, офіцер царської охранки, викладав на курсах „Агентурное дело“. Волгін і інші молоді большевики, що прийшли на курси, встигнувши пролити свою кров на барикадах і фронтах революції, в душі зненавиділи колишнього „пса царського престолу“, якому сам Дзержинський при зустрічі першим простягав руку. Молоді полум'яні большевики курсанти не могли збагнути: як це так? Колишньому жандармові така пошана, колишній жандарм вчить їх, комуністів, екзаменує, кричить на них?! Та скільки большевиків-підпільників цей ротмістр колись виловив і запроторив до Сибіру! . . . Відповідь на ці питання дав Дзержинський: „Що було — те минуло. Тепер нам треба самим організувати охранку. Треба спеціалістів. Мордовцев — великий спеціаліст. Партія знає, що робить. Прощу більше подібних питань не задавати, бо . . .“ Курсанти знали, що значить це „бо“ у Дзержинського і змирилися . . . Потім, впродовж безперервної тридцятилітньої служби в органах державної безпеки, Волгінові часто доводилось зустрічатися з Мордовцевим і завжди той був вище за нього. „Скільки чекістів большевиків, що мали справді великі заслуги перед революцією, партією і урядом, впродовж цих тридцятьох років загинуло наслідком безперервних чисток, а цей ротмістер з охранки вижив, перескочив його, большевика Волгіна, в ранзі, сидить в міністерстві . . . Справді вели-

кий спеціаліст, без якого партія не може обійтись!.. Як колись вчив мене, комуніста, так і тепер приїхав кричати... Сволота!" — думав генерал-майор.

Мордовцев знову повернувся в бік начальника Управління:

— До чого докотилися! Летючки — в казармі конвоїрів!.. Погроза знищити з них трьох найкращих!..

— Ніхто їх не знищить! — гублячи витримку, підніс голову Волгін. — Кожного з тих конвоїрів ми перевели на службу до різних міст області!

— Глупо зробили, генерале! — з місця осадив його Мордовцев. — Глупо! Цим самим ви показали підпільникам, що боїться їх!.. Поза тим, це деморалізує інших конвоїрів і морально підтримує арештованих — адже їм відомо про зміст летючки і те, що ви, перекинувши конвоїрів, перелякались підпільників! Таким чином арештовані бачать в підпільниках своїх надійних і рішучих заступників, оборонців, і це їх морально підтримує!.. — Мордовцев примружив одне око і, дивлячись на Волгіна, східно додав: — Трьох найкращих перекинули до інших міст, а на „Об'єкт 4" арештованих возитимуть ті, в яких автомати не стріляють?..

Начальник Управління опустил очі і зламав на двоє затиснений між пальцями олівець.

А генерал-лейтенант Мордовцев кричав уже в залю до притихлих офіцерів:

— Я чекаю з Москви погодження, ухвали мого проєкту переміщень, які необхідно запровадити у вашому Управлінні. Я переконаний, що міністер погодиться з моєю пропозицією! Відповідь я отримаю завтра — після завтра. . . Одних з вас посадять на нижчі посади, частина буде спрямована на працю в районних відділах держбезпеки, а частина піде виправдувати себе в боях проти партизанів! . . . Засиділись тут, втратили почуття большевицької пильності! . . . Підуть воювати проти партизанів такі слідчі, як капітан Сторожев і йому подібні. На якого чорта в Управлінні потрібні слідчі, які арештованих тільки мордують на смерть, не добиваючись признань? Вмієте тільки вбивати — так ідіть і вбивайте партизанів — їх розплодилось в Галичині досить! А тут потрібні не тільки ті, що можуть вбивати, але й витягати признання!..

Волгін кинув погляд на своїх офіцерів і прочитав на обличчі кожного страх. В душі генерал-майора піднялося почуття гидкого призирацтва до своїх підлеглих. „Герої!” — подумав він і непристійно вилаявся в думці. — „Герої в кабінетах, герої супроти безборонних арештантів, а перед начальством — крілики!” — І раптом жахнувся від нової думки: „А чим же я більший герой за них . . . А хіба я, большевик, не трясуся тридцять років перед колишнім жандармом Мордовцевим? . . .”

Тепер до серця Волгіна підступила лють. Він почав у душі проклинати себе за те, що він недотепа, не може висунутися на посаду, вищу

від начальника обласного Управління, проклинати Мордовцева, підпільників, партизанів — всіх і вся. Думуючи про підпільників і партизанів, він випалив:

— Будемо арештувати при найменшому підозрінні, кожного, навіть потенційного ворога! Посилено методи „фізичного впливу“ на арештованих! . .

— Вас життя нічого не навчило, генерале, — з насміхом заперечив Мордовцев. — Можна заарештувати все населення Львова — мало хто не є нашим потенційним ворогом. Таких ворогів можна шукати простіше і без усяких витрат. Але нам потрібно винищувати не тих, хто лає советську владу, а тих, хто бореться проти неї!.. Ось таких вам і рідко вдається виловлювати! . . А тепер — про посилення „методів фізичного впливу“ супроти арештованих. Ваші слідчі великі майстри в цьому мистецтві, а хоч одне признание вони вирвали? Мордують до смерти і з смертю слідство закінчується. А якщо хтось з арештованих і признається, видає спільників, яку користь це дає? Чи вдалося вашим оперативникам протягом останнього року заарештувати бодай одного з тих, кого арештований видав наслідком тортур? Видані, зражені, завжди встигають зникнути і ви лишаєтесь з носом! . . Це дуже легко — посилити методи фізичного впливу. Вам би бути катом, Волгін, накидати петлю на шию. А ось знайти цю саму шию . . .

Начальник Управління почервонів, але промовчав.

— Основні якості справжнього розвідчика, — повчав Мордовцев, — хитрість і витримка, терпіння. Треба розуміти ворога. Націоналісти виявляються хитрішими за вас! Ви працюєте шаблонними методами, а вони повсякчас імпровізують!

Генерал-майор Волгін відкрив був рота — хотів щось сказати у виправдання, але Мордовцев заскочив його:

— Талановито імпровізують! Прогну: після диверсії на залізниці, наслідком якої висаджено в повітря ешелон з військовим знаряддям, п'ять ешелонів бензини й нафти і виведено з ужитку кілька колій, що ви зробили? . . Посилили охорону залізничного парку, що примикає до військової рампи. І все. Нову диверсію там тепер виконати не можливо. Але що з того? В той час, як ви охороняєте рампу, хтось на сортувальному двірці переліплює наліпки на вагонах, переадресовуючи їх у зворотньому напрямку! Наші військові частини, що діють проти партизанів, отримують вагони з пшеницею, а на млини прибувають вагони з амуніцією!!! Ви дивитесь за тим, щоб ешелони відходили цілими, вони такими й відходять, тільки: наліпки на вагонах перемінено, гальмувальні шлямги продірявлені, букси вагонів заправлені піском і металевими стружками! . .

Мордовцев приzirливо подивився на Волгіна,

потім таким же поглядом обвів мовчазну залю, дістав з кишені якийсь папірець:

— Я зараз прочитаю вам підсумки того нечуваного, про що рапортуватиму міністрові. Полюбуйтеся. Тільки впродовж двох тижнів мого перебування тут, в місті кожного другого дня поширювано підпільниками летючки. Вчинено диверсію на військовій рампі. Вчинено напад на конвой і відбито арештовану, засуджену на кару смерті. Хоч у летючці, поширеній з цього приводу націоналістичними бандитами, й говориться, що відбито було тіло мертвої арештованої — я особисто не вірю в це. Далі. Викрадено нашу цінну людину, професора Гаркавого. Поширено летючки в казармі конвоїрів. Переадресовано вагони шістнадцятьох поїздів — вчинено тим самим жахливий хаос на залізниці. Приклад: один вагон з військовим вирядом, так необхідний для тих, які борються проти партизанів, прийшов у санаторію для серцево хворих в Одесі . . . Викрадено невідомо ким тасмні папери в обкомі партії, наслідком чого підпільниками було попереджено п'ятдесят сім осіб, яких ви мали намір арештувати. Всі ті особи зникли без сліду. Блакитножовтий прапор на даху оперового театру! . . . Членам делегації закордонних профспілок було підкинено летючки з інформацією про справжній стан господарства, положення робітників і селян і про безправність советських професійних профспілок. Ці летючки чужоземні гості показали потім членам нашого уряду в Москві! І, нарешті, підпільники наліпи-

ли в місті і поширили всілякими іншими способами списки вашої агентури! Розкрили населенню всіх ваших сексотів! Розкидали в місті тисячі фотографій тих „секретних сотрудників“, зазначивши на зворотній частині знімок прізвище, псевдо, адресу, місце праці сексота!!! Це ж нечуваний провал! . . . Подібного провалу органи державної безпеки не мали протягом усіх років свого існування!.. Що з того, що офіційний апарат Управління складається з надійних, перевірених працівників, яким тільки давай роботу. Що ви можете без агентури зробити?! Цього провалу вам ніхто не простить! . . . Ось, коротенько, зміст рапорту, який я мушу скласти міністрові державної безпеки. Хороший рапорт, товариш генерал-майор! — Мордовцев повернувся до Волгіна.

— Скажіть міністру, що ми визнаємо свої помилки і що прикладемо всіх зусиль, щоб виправдати довір'я, яке нам висловлює партія і уряд, — сухо, офіційно промовив Волгін. Хвилинку подумав, і додав уже тихше: — Ми тепер розбудовуємо, навіть закінчуємо розбудовувати, нову мережу агентурної сітки. . .

Генерал-лейтенант кивнув йому головою:

— Вживайте найсуворішу кару супроти офіцерів Управління, що не справляються із своїми обов'язками. Ви маєте на це право, генерале!

Мордовцев заговорив раптом до Волгіна вже спокійно, без жадної злости в голосі, навіть з нотками товариськості.

Розумний, добрий психолог, генерал-лейте-

нант Мордовцев розумів, що належну нагінку Волгінові він вже дав, і що далі струну не можна перетягувати: Волгін все ж був дуже заслуженим чекістом, здібним, через це й опинився на посаді начальника Управління у Львові — на найважливішому фронті боротьби проти націоналістичного підпілля. А на перших початках, як то кажуть, йому не повезло, так навряд чи хтось інший на його місці мав би більше щастя. Головне — треба було дати прочухана, заторкнути його самолюбство у присутності всіх підлеглих офіцерів Управління, тим самим під'юдити його на більш активні дії. „Він тепер закрутить гайку в Управлінні!” — подумав Мордовцев.

Генерал-лейтенант виголосив ще кілька шаблонних речень про завдання органів держбезпеки — тих самих речень, якими починав свою промову, і закрив збори.

II

Майор Русаков, якому було доручено розслідування справи нападу на конвой, що транспортував арештовану Оксану Сердюк на „Об'єкт 4“, закінчував допит молодшого лейтенанта Сомова.

— Ви були в день нападу помічником чергового офіцера по слідчо-карному відділі?

— Так точно.

— До ваших обов'язків входило спорядження транспорту на „Об'єкт 4”?

— Ні. Транспорт лежав на обов'язку чергового, яким був лейтенант Шовкун.

— Хто призначив сержанта Дубаха на начальника конвою? Лейтенант Шовкун?

— Ні. Склад конвоїрів визначає на вимогу чергового офіцера командир резервного конвою, яким у той день був старший сержант Іванов. Він і призначив Дубаха.

— Значить, лейтенант Шовкун жадного стосунку до визначення конвоїрів не мав?

— Не мав.

— Чи лейтенант Шовкун давав будь-які інструкції конвоєві?

— Так. Як звичайно. Конвоїрам було сказано, що в разі нападу на транспорт, вони мусять зразу розстріляти арештовану, а потім вже боронитись від напасників.

— Дав таку інструкцію Дубахові й іншим конвоїрам лейтенант Шовкун?

— Так точно.

— Дякую. Можете закурити, молодший лейтенанте.

Майор подав молодшому лейтенантові сірники і взявся вже вдесьте розглядати „Особисту справу лейтенанта Шовкуна”:

„Так. Народився в Галичині . . . Коли вибухла війна — евакуювався на схід . . . — розмовляв сам з собою в думках майор. — Десятирічку закінчив в Алма-Аті . . . За рекомендацією комсомольської організації вступив до школи Міні-

стерства Внутрішніх Справ . . . Закінчив блиску-
че . . . Особиста подяка від міністра . . . Найкра-
щі характеристики з усіх місць, де працював . . .
Від минулого року член партії . . . Ось характе-
ристика від партійного керівництва: активний,
серйозно працює над підвищенням політичної
освіти, відмінно знає класиків марксизму-лені-
нізму . . .”

Відклав папери на бік. Подумав: „Якого чор-
та я копаюся в справах Шовкуна? Та його ж по
всіх кісточках перевірили, коли він ще поступав
до школи міністерства!” Звернувся до молодшо-
го лейтенанта:

— Я вас більше не буду затримувати, молод-
ший лейтенанте. Більше питань до вас не маю.
Якщо вам щось самому спало на думку, може
щось пригадали таке, що стосується справи —
скажіть.

— Так, я пригадав одну деталь.

— Що таке? — схопився майор.

— Лейтенант Шовкун не те що не призначав
Дубаха в конвой, але навіть хотів замінити його
іншим сержантом. Це було в моїй присутності.

— Як це було?

— Дубах видався лейтенантові не зовсім здо-
ровим і лейтенант сказав: „ Може ви зморені,
або вам нездоровиться, так підіть до командира
резервного конвою і скажіть йому, щоб призна-
чив замість вас іншого сержанта”. Дубах відпо-
вів, що він здоровий.

— Все?

— Все.

— Дякую. Можете йти, молодший лейтенанте.

Коли Сомов вийшов, майор зателефонував до начальника Управління:

— Товариш генерал-майор? Говорить майор Русаков. Щойно я закінчив допит молодшого лейтенанта Сомова. Його свідчення говорять про те, що лейтенант Шовкун ніякої провини не має щодо справи конвоїрів. Свідчення логічні і абсолютно збігаються з тим, що подали до протоколу самі заарештовані конвоїри, сам Шовкун, старший сержант Іванов. Я гадаю, що справу можна припинити. Через п'ятнадцять хвилин я можу подати вам письмовий рапорт.

— Слава всім святим, що Шовкун не винний. Не вистачало б ще, щоб хтось із офіцерів наших був причетним до підпільників. Тоді не тільки б він, але й ніхто з нас, усіх працівників Управління, не врятував би своєї голови!.. Генерал-лейтенант Мордерцов не жартував, коли погрожував переарештувати нас усіх!.. Валяйте до мене з письмовим рапортом через двадцять хвилин! — відповів генерал-майор.

Через дві години після того, як майор Русаков подав начальникові Управління обіцяний рапорт, усі матеріали слідства шифрованою телеграмою-блискавкою були надані до Міністерства Державної Безпеки.

Надвечір наступного дня офіцер шифрувального відділу поклав перед генерал-майором відповідь Москви. Вона була короткою: „Волгіну.

Надзвичайне спільне засідання Трибуналу Міністерства Державної Безпеки і Військової Колегії Верховного Суду ССРСР, ознайомившись з матеріалами слідства, зняло з усіх працівників вашого Управління підозру співпраці з націоналістами, крім трьох конвоїрів. Їх засуджено до розстрілу. Про виконання присуду телеграфуйте. Прикладаю вирок Трибуналу і Військової Колегії. Міністер Державної Безпеки“.

*

* * *

Дубах вже знав, що йому й двом конвоїрам загрожує розстріл. І розуміючи, що його час уже вирахований, він тепер намагався розібратися в усьому, що сталося, намагався збагнути зміст і суть швидких подій, які несподівано відбулися в його життя — зустріч з дівчиною підпільницею в парку, лист невідомого офіцера, пов'язаного з підпіллям, напад на транспорт і виволочення приреченої на смерть Оксани, — перевернули душу й розум, і привели його сюди, в камеру-одиночку, з якої один шлях — на „Об'єкт 4“... .

Страшно скатований, він лежав на кам'яній долівці, не відчуваючи її холоду, окутаний непроглядною темрявою — в камері не було вікон і електрики.

В палаючому мозку дивним, хаотичним калейдоскопом проносилось все, що він встиг пізнати й побачити в житті. Дубах вдивлявся в не-

режите, і дивувався — все те, що він вважав у житті варте, щоб його пам'ятати до смерти, тепер пролітало перед його очима протягом невловимої миті, а те, що було колись випадковим, не заслуговуючим на згадку, затримувалось довше, стояло перед очима, вривалося в пам'ять.

Дубах в думках відмахувався від цієї фільмової стрічки, яка миготіла перед його очима й пам'яттю, накопичуючи в повному безпорядку події й роки. І тоді лишалися лише події останніх днів, в яких він і хотів розібратися до повної ясності. Він вважав, що все ним зроблене — лютючка, поширена в казармі, врятування Оксани — було єдиним правильним кроком його дорослого життя. Він навіть думав, що з цього й починалося його життя, і жалів лише про одно: чому він сам раніше не знайшов шляху до людей, що борються проти поневолювачів їхньої батьківщини. Жалів, що так мало зробив для тієї боротьби свого народу, сином якого він був...

Потім жаль змінювався на радість: він знав, що змив нарешті пляму, гидку й злочинну, яку наклав на нього мундир конвоїра.

Він не хотів вмирати, ой, як він не хотів. Але він і не боявся вмирати. Йому хотілося крикнути до тієї дівчини, яку зустрів колись в парку, до врятованої Оксани, до невідомого офіцера, що написав йому листа і пробудив у ньому остаточно свідомість і національну совість, крикнути на весь голос: „Ви чуєте: не боюсь!.. Розкажіть

усім, що Дубах — українець з Зеленого Клину, не був зрадником свого народу!”

І у нього на душі ставало легко від свідомости, що про його вчинок дізнаються підпільники, а від них — всі люди. І зрозуміють його, і не пом'януть злим словом. Ось тільки, чи зрозуміє сестра? . . . Про намір спробувати врятувати підпільницю він їй написав листа ще з головного двірця, коли ще напевно не знав, чи призначать його конвоювати засуджену на „Об'єкт 4” . . .

Що вона зробить? Відмовиться від брата? . . . Прокляне його за те, що він скалічив її життя — адже через нього і її можуть не помилювати?!

Потім він задумався над тим, що йдучи сам на смерть, потяг за собою ще й двох конвоїрів, **взяв** на свою совість загибель Трифонова і Євсюткіна. Вони ж тут ні при чому! . . . Вони ж не заслуговують смерти! . . . Значить я — їхній вбивця? . . . Вони навіть не мають підозри, що він їхній вбивця! Це ж з його боку підло, гидко! . . . Але він може ще очистити свою совість перед ними. Він може заявити слідчому, що Трифонов і Євсюткін — не винні, що це він їм заклинив автомати! І тоді розстріляють тільки його. І тоді він не буде вбивцею невинних! . . .

Раптом блискавкою майнула нова думка: „Не винні? . . . Обидва, і Трифонов і Євсюткін, найжорстокіші конвоїри в Управлінні! Та ж Євсюткін колись п'яний сам розповідав про свою службу в Караганді. Розповідав, що він і три інші конвоїри розстріляли з автоматів по дорозі

до концентраційного табору двадцять чотирьох в'язнів — чоловіків і жінок: тоді був лютий мороз, змучені в'язні не йшли, а плентались ледве-ледве, і через них мерзли конвоїри. Змовились і постріляли всіх. Ні одного не лишили, щоб не було свідка. Повернулися на залізничну станцію і відрапортували, що в'язні постріляні через спробу втечі. Начальство, — розповідав Євсюткін, — махнуло рукою, а ми, тобто він і конвоїри, замість того, щоб мерзнути — цілу добу байдикували в теплому приміщенні станції. „Як би ми їх не побили, вони, то все були хахли, й самі по дорозі позамерзали б — були напівроздягнені”, — сказав Євсюткін . . .

А тут, в Управлінні, ніколи ж ще не було, щоб Євсюткін не бив арештованого по дорозі з камери до слідчого, або навпаки! . . . А чого арештованого бити, коли вже сам слідчий навіть не б'є, а наказує відвести до камери? . . . Він же, Євсюткін, кат! . . . На його совісті постріляні українці — „хяхли”, на його совісті катування арештантів не за наказом, а з власної волі! Негідник, вбивця! . . . А Тріфонов? . . . Та ж Тріфонов такий самий! Та ж усім відомо, що Тріфонов отримав медалью „За бойові заслуги” під час карних експедицій на Волині. Стріляли жінок і дітей, палили хати . . . А Тріфонов міг і не брати на свою совість смерті постріляних ним, бо він лежав у шпиталі і сам, добровільно, зголосився до участі в карній експедиції! . . . І я тягну за собою на смерть невинних конвоїрів? . . . Ні, вони винні, вони вбивці невинних! . . . І хай згинуть! Хай

згинуть через мене, від мене!.. Ой, як шкода, що цього не знають підпільники! Шкода, що не знають, що Дубах перед смертю ще знищив двох катів-конвоїрів! А він їх знищить, він ніколи не скаже, що заклинив їм автомати, ніколи! Хай їх розстріляють — його совість чиста!..

...Після півночі до камери влетіли на чолі з капітаном Сторожевим чотири, озброєні автоматами, конвоїри. Капітан гукнув:

— Дубах!

Дубах не пізнав свого прізвища, вперше воно йому видалося чужим.

„Кого це? Мене?.. Так, так, мене... а тих двох?“ Він спробував встати сам, але конвоїри його підхопили і, підштовхуючи автоматами, вивели на подвір'я. В обличчя свіжою прохолодою вдарило нічне повітря, голова закрутилась. Дубахові здалося, що він задихається від цієї свіжости.

Він опинився в групі арештантів, що складалася з п'ятнадцятьох осіб. Їх підвели до тягарового авта з відкинутим заднім бортом. „Добре, що авто не крите“, — подумав Дубах. Один з конвоїрів засвітив кишенькового ліхтарика, провів ним по арештантах. В середині групи майнули побиті обличчя Тріфонова і Євсюткіна. „Ага, і ви, голубчики тут!“ — сказав просебе, майже нечутно, Дубах.

Арештованим наказали підійматися по залізній драбинці, приставленій до авта. Один з них поскоковзнувся, до нього підскаочив конвоїр і штовхнув автоматом у спину:

— Ти! Такий . . . , — він вилаявся, — повзеш!
Арештант впав на підлогу авта . . .

Конвоїри примушували підійматися по драбинці мало не бігом. Тих, що вовтузилися били. Дубаха, перед тим, як він ступив на драбинку, теж боляче вдарили в спину.

Він сів в авті на підлогу, біля бічного борту.

Нарешті всіх арештантів посадили. Останніми до авта влізли шість конвоїрів з автоматами і усілись біля заднього борту . . .

Ось і наступив час, про який Дубах стільки думав. Тікати, врятуватись! Треба буде плигати звідси, з бічного борту. Швидко скочити на нього і плигнути . . . А може їх везуть не на „Об'єкт 4" ? . . .

Мотор заревів, потім почав працювати тихше, рівніше. Авто виїхало з воріт Управління.

Вздовж боків бігли назад кістяки будинків, руїни чергувалися з темними громадами цілих домів. Довкола було порожньо, мертво. Жадного вогника на вулиці.

Авто звернуло на Жовківську вулицю, в бік Підзамчої. Значить, їх везуть на „Об'єкт 4".

Треба поспішати.

— Я втечу! Скочу з авта, — прошепотів Дубах до сусіда, молодого в'язня. І додав: — Хочеш разом?

Арештант деякий час роздумував. Потім Дубах відчув потиск руки парубка. Значить, разом! Не може бути, щоб хоч одному не вдалося вирватися!

Він подивився наперед. На чорному небі серед непроглядної теміни горіла далека єдина зірочка.

Назустріч летів пружкий, свіжий вітер.

Авто виїхало за місто, його перестало трясти, і колеса м'яко зашелестіли. Дубах догадався: закінчився брук, почався накатаний грейдер. Скоро поле. Ось уже вітер став сильнішим. Попереду зліва, коло самого шосе, будуть кущі, потім пролісок.

Там і треба скочити!

Дубах ще не бачить, але всім своїм нутром чує, як наближається те місце, де мусить вирішитись його доля. Воно все ближче. „Як летить авто! Це добре — не зразу його зупинять. Тільки б вдалося зіскочити... Не звихнути ногу... Зіскочити на землю — і зразу в пролісок...”

— Скоро стрибатиму! Коло проліску, — прошепотів він до сусіда.

„Невже в такій темряві вони поцілять з автоматів? Але у них багато автоматів. Як сильно стукає серце! Та що гадати — поцілять, не поцілять? Сміливіше!”

Зліва щось зачорніло.

Пралісок!

Одна мить — і, ні про що не думаючи, відчуваючи незвичайну легкість у всьому тілі, Дубах повернувся, ступив на борт.

Скочив.

Сильно забив руку і коліна об землю, яка видалась твердою, як камінь.

Пролісок!

Дубах кинувся у темну стіну.

Нічого не чув, не відчув — ні свисту вітру, ні пострілів, що лунали позаду, ні болю від куль, які влучали в нього.

Не зрозумів, чому раптом зупинився і сів зне-силений . . .

Ой, як тяжко стає всередині. А голова наповнюється мрякою, чорною, як осіння ніч.

У похололих грудях яскраво спалахнула радість, остання радість в його житті: „А все таки я на волі!”

І тут же все згасло — і радість, і життя . . .

III

За головним дворцем, де закінчується море його колій, колись тягся пустир аж до Білогорської вулиці. Тепер він заповнився землянками і бараками.

„Сокіл” не помітив, як дійшов до цілі: довгий сірий барак із залатаними залізними листами дірами в стінах, стояв у кінці безладної вулички. Невеличка крамниця „Центроспирту” пишалася супроти бараку своїми пляшками у вікнах. „Сокіл” тільки зітхнув, дивлячись на цей пейзаж.

Між „Центроспиртом” і баракком бавились діти залізничників, заводських і фабричних робітників. Іноді кривими вуличками швидко проходили з течками або книжками під рукою дівчата і хлопці — крім робітництва тут мешкали і студенти.

Ледве „Сокіл” пройшов мимо дітей, як до нього

го підскочив замурзаний хлопчисько, років десяти-одинадцяти. Він смикнув „Сокола” за рукав.

— Вуйку! — сказав він.

„Сокіл” відмахнувся:

— Не жебрач, нічого, хлопче не маю!

Але хлопчисько хутко промовив:

— А у нашому бараці солдати, вуйку!

— А мені що з того? — запитав „Сокіл”.

Хлопчисько скося глянув на нього.

— У кого солдати? — тихо запитав знову „Сокіл”.

— А у Щербака солдати, ще вночі прийшли... та й не виходять! — також тихо відповів хлопцець.

„Сокіл” мало не зойкнув: він за дорученням Рубанюка йшов до Миколи Щербака.

— А твій батько вдома? — звернувся він до замурзаного.

— Вдома... ми поруч Щербака живемо.

— Зачекай на мене тут! — наказав „Сокіл”.

Він зайшов до „Центроспирту”, кинув гроші на прилавок:

— Півлітри!

Продавець ліниво зняв з полиці пляшку і, не дивлячись на „Сокола”, змахнув гроші в скриньку, невидиму з-за прилавку.

„Сокіл” ударив долонею в дінце пляшки, корок вискочив. Ковтнув горілки. Продавець глянув на нього і підняв з прилавку корок.

„Сокіл” вийшов. Хлопчисько чекав на нього. „Сокіл” взяв його за руку:

— Як звуть тебе?

— Роман.

— Пішли, Ромцю, до вас... Батька як звуть?

— Петро Іванович.

„Сокіл” всунув пляшку до кишені, так, щоб усім було видно її, і прийнявши вигляд добре підпитої, веселої людини, увійшов до бараку. Йдучи коридором, голосно говорив до хлопчиська.

— А ти, брате, Ромцю, нічого не розумієш! Ось зайшов я до „Центроспирту” — ти зараз: „Ву-й-йку, не тре-е-ба, не треба...“ Я сам, брате, знаю, що треба, що не треба... Ти, Ромцю, гадаєш, що батько відмовиться від горілки? Жартуєш, брате! Скільки ми вже випили святої водиці з твоїм батьком!..”

Збоку все це виглядало нормально: сильно випивали в цьому передмісті. В голосі „Сокола” було чути нотки людини, дуже задоволеної собою, як буває тоді, коли горілка щойно починає діяти на пияка.

„Сокіл” підійшов до кімнати Щербака і, не зважаючи на переляк Ромця, загунав у двері:

— Гей, Петре Івановичу, відчиняй! — і з силою смикнув двері на себе.

Зупинився на порозі, кинув поглядом по кімнаті. Щось збагнувши, хлопчисько закричав, потяг його від дверей:

— Вуйку, та це ж не наше мешкання! Це Щербака!

„Сокіл” п’яно похитався на порозі. В кімнаті, коло столу, сидів офіцер, на ліжку сиділи і нудь-

гували два вояки. Всі в уніформі війська державної безпеки. Ніби не бачачи, куди він попав, „Сокіл” сказав:

— Петре Івановичу! Друже... — Потім, наче зрозумівши, що помилився, промовив, безтурботно посміхаючись: — Вибачте, не туди попав, видко... Що ж ти, Ромцю, сучий сину...

Переляканий хлопчисько, збитий зпантику, тяг „Сокола” за руку.

„Сокіл” обернувся, твердячи „вибачайте... вибачайте”, сильно гримнув дверима Щербакової кімнати, зачинивши їх. Відкрив інші двері, поруч. Побачив перелякані обличчя немолодого залізничника і його дружини. Сусіди Щербака добре чули все, що розігралося поруч. „Сокіл” багатозначущим рухом показав на сусідню кімнату, мовляв, справа погана. Цього було достатньо, щоб господарі зрозуміли, що „Сокіл” зовсім не п’яний. „Сокіл” закричав:

— Петре Івановичу! Петя! Приймай гостя!.. Ой, і вип’ємо!.. Хазяйка, давай закуску!..

— А ти вже готовий? — голосно запитала господиня.

— Давно готовий! — відгукнувся „Сокіл”.

— Не кричи! — зупинив господар. — Вічно галасуєш!

„Сокіл” почав вибачатися, дуже голосно, по п’яному, пересипаючи вибачення заіканнями. Потім запитав тихенько залізничника:

— Хтось до Щербака заходив зранку?

— Ніхто. Та я синка зранку на вулиці тримаю. Наказав, щоб кожного, хто йде до нашого

бараку, попереджав, що у Щербака солдати...
— прошепотів залізничник.

— Ну, дякую!

— Нема за що... Свої люди.

Побувши трохи у Петра Івановича, зовсім не знайомої людини, „Сокіл” вийшов з кімнати. Петро Іванович взяв його під руку і вивів з бараку. Слідом за ними відкрились двері Щербакової кімнати, чиєсь пильне око проводило їх гострим поглядом.

— Пастка! — сказав „Сокіл”.

— Чорта лисого спіймають! — відповів Петро Іванович.

— Дякую вам, друже! — потиснув йому руку „Сокіл”.

Петро Іванович відповів на потиск. А потім сказав, ніби соромлячись:

— Та що ви дякуєте?.. Бачу, свої люди... Студент Щербак дуже порядний парубок... Але мене б тільки не зачепили оті енкаведисти... Їм тільки покажи пальця. Я ж тут ні причім, я людина стороння.

— Ти чесна людина, — сказав йому на прощання „Сокіл”.

*

* * *

Коли „Сокіл” з’явився до Рубанюка і розповів про пастку в Щербаковому мешканні, той посміхнувся:

— Хай сидять хоч до кінця світу. Нічого не висидять!

— Як так? Але ж треба Щербака попередити!.. А де його шукати? — схвилювався „Сокіл”.

— Все вже зроблено, — Рубанюк глянув на годинник. — Микола хвилин через п'ятнадцять-двадцять буде тут. Прийдуть і інші, ти теж лишайся, є важливі речі, які маємо обміркувати.

— Як все зроблено? Чого ж ви мене надсилали до Щербака? — не заспокоювався „Сокіл”.

— Бо нічого не знав. Я ж приїхав до Львова лише перед двома годинами. Щойно як ти пішов, поступила вістка від Шовкуна. Він ще вчора, за чотири години перед тим, як угебівці від'їхали до мешкання Щербака, попередив Миколу про небезпеку.

— Ну, і привильно! — заспокоївся „Сокіл”. — Він помовчав трохи, а потім схопився з стільця:

— А хто ж винюхав Щербака?.. Зрада?..

— Була зрада. Провал Щербака вписано на конто професора Гаркавого. Добре, що цей мерзотник нікого крім Щербака, не знав. Не знав він і те, що Микола пов'язаний з організованим підпіллям. Професор наслідком лише однієї коротенької розмови з Щербаком, своїм студентом, прийшов до висновку, що Микола незадоволений советськими порядками. Про це й доніс. Органи держбезпеки й не квапилися з арештом Щербака, їм зараз не до „незадоволених”, їм треба виловлювати діючих проти них.

— От падлюка! — вилаявся „Сокіл”, маючи на увазі Гаркавого. — Як же він підліз до Миколи?

— Ми ж бо вважали його за антисоветську людину, за українську людину, доки не отримали вістку з Києва від друзів, що Гаркавий страшний провокатор . . .

— Не розумію. Треба ж було Миколу відразу після отримання цієї вістки десь сховати!

Рубанюк посміхнувся:

— Що це ти мене відчитуєш, га? . . . Зміст доносу Гаркавого на Миколу нам, через Шовкуна, був відомий. Були там дурниці повиписовані. Шовкун гарантував, що Щербакові нічого не загрожує. А якби ми зробили так, що Микола зник би — це викликало б підозру. Він зник би, був би врятований, а заарештованими опинилися б кілька студентів, з якими Щербак приятелював. Тут машина держбезпеки вже запрацювала б: постраждали б невинні. Доки донос не загрожував Щербакові арештом, ми змогли повернути на наш бік його приятелів студентів. Вони непомітно, по черзі, зникли зі Львова, тепер у партизанці. І добре воюють . . . А Щербак сидів на місці, аж доки не видано було наказу про його арешт. Тепер і він поза небезпекою і нема, взагалі, кого заарештувати — нема й приятелів Миколи. Зрозумів? . . . Підпільник мусить діяти так, щоб не стати причиною арешту невинних людей, бо це б відщтовхнуло від нас народні симпатії. А ось те, як ми розіграли, обвели довкола пальця держбезпеку на прикла-

ді Щербака, викликає серед людей пошану до нас. Зараз в університеті тільки про цю подію й говорять — представники Управління держбезпеки приїздили й туди сьогодні арештувати Щербака. Коли виявилось, що його нема, почали шукати за тими, з ким він приятелював. І аж тут теж виявилось, що всі приятелі Миколи ще раніше позникали: один поїхав на відпустку та й не повернувся, другий захворів і вже два тижні на лекції не ходить і так далі . . . Студенти ж не дурні — про дещо здогадуються, шепочуться, радіють з того, що угебівцям не вдалося нікого арештувати. Ось як!

— Ну, і правильно! — знову повторив „Сокіл” і сів на стілець.

— А тепер я хочу тебе відчитати, — сказав серйозно Рубанюк. — Хочу відчитати, доки ми отут вдвох тільки.

„Сокіл” здивовано звів на нього очі.

— Ти добре знаєш цього залізничника, який виставив сінка „патрулювати”?

— Ні, не знаю. Навіть прізвища не запитав, тільки й відомо, що звуть його Петром Івановичем . . . А ви не знаєте його? . . .

Рубанюк не відповів. Він задумливо подивився на „Сокола”. Щось його стурбувало. „Сокіл” не заважав йому думати. Нарешті Рубанюк заговорив:

— Якщо денебудь зустрінеш цього залізничника, не подавай вигляду, що знаєш його . . . З Щербаким усе в порядку, тепер тобі вже це відомо. А ось із тобою гірше . . .

— Я нічого не розумію . . .

— Зараз зрозумієш. Мене дуже стурбувало те, що ти не роздумуючи пішов до цього Петра Івановича і навіть у якійсь мірі натякнув йому, що Щербак пов'язаний з підпіллям. Уявімо, що Петро Іванович чесна людина, і все ж в бараці є тепер чоловік, що знає про зв'язок Щербака з підпіллям. Саме до такої думки мусить дійти Петро Іванович . . . Ти скажеш, що він виставив на сторожу свого Ромця і вже це одне говорить, що він для нас не чужий чоловік. Можливо й так, а можливо, що Петро Іванович лише вважає, що сусідові просто треба допомогти, якщо він попався, не задумуючись над тим, чого його хочуть заарештувати. Зрозумівши з твоїх натяків, що Щербак втягнений „в політику”, він може просто перелякатись і розповісти угебівцям про твою „інсценізацію”.

„Сокіл” хотів щось сказати. Рубанюк зупинив його: „Помовчи!”

— Ти знову скажеш, як сказав колись, що „хотів ознайомитись із ситуацією докладно” або щось у цьому роді. Але ти мав обмежене завдання. Потім ти дізнався від хлопчиська, що в мешканні Щербака пастка. Треба було негайно йти геть. А ти сам ризикував собою і вплутав у цю справу чужу людину.

— Не могла чужа людина послати сина на сторожу: — заперечив „Сокіл”.

— Могла. Все могло бути . . . Дивлюсь я на тебе, „Соколе”, і не можу зрозуміти: чи тобі щастить, як у казці, чи маєш ти особливе вміння

розпізнавати людей? Ну, добре, ти вчинив кілька вдалих нападів на транспорти арештованих, зробив дещо інше. Я аналізував кожну твою операцію і прийшов до висновку, що не завжди ти діяв на засаді точних розрахунків — була й домішка щастя. Ось і думаю, що тебе виручає: холодні розрахунки, щастя або вміння розпізнавати з першого погляду людей? Якщо щастя, закінчиться це дуже погано: сам зірвешся й інших потягнеш. А якщо вміння розпізнавати людей — далеко підеш, „Соколе”! Вміння розпізнавати людей — дорогоцінна якість підпільника... Не всі ми однаковою мірою наділені цим умінням: хто наділений — може більше інших поставити для нашої боротьби... Запам'ятай це добре. Ось і все, що я хотів тобі сказати.

Наступила мовчанка.

Тишу порушив „Сокіл”:

— Дякую вам. Намагатимусь на щастя ставку не робити.

— Значить домовились? — Рубанюк тепло посміхнувся до „Сокола”.

— Як завжди! — бадьоро сказав „Сокіл”.

Двері скрипнули і до кімнати ввійшла Олена Олексіївна, а через пару хвилин з'явилися разом Микола Щербак і Остап Кожухар.

— Друзі! Я зібрав вас, щоб, може востаннє разом посидіти кілька хвилин. Ситуація склалася так, що довгий час нам доведеться не бачитись. Наш провід наказав декого з вас, і мене також, спрямувати на працю в інших ділянках

нашої боротьби проти ворога. — Він повернувся до Кожухаря: — Остапе, тебе призначено на командира окремого летючого загону УПА. Ось і здійснилась твоя давня мрія — збройно бити ворога. Провід виніс тобі подяку за ту велику працю, яку ти виконував впродовж двох років у підпіллі. Довіряючи тобі командування окремим спеціальним загonom, Провід і Головне Командування УПА висловлюють надію, що й на полі бою ти діятимеш розумно, жертовно, сміливо, як діяв дотепер в підпіллі. Отут, Остапе, наказ про твоє призначення і маршрут твоєї подорожі до УПА. Прочитай, запам'ятай і спали, — він простяг Кожухареві папірець. Потім такий самий папірець подав „Соколові”. — Ти, „Соколе”, їдеш разом з Остапом. Ти командуватимеш відділом в Остаповому загоні . . .

„Сокіл” засяяв від радості:

— Нарешті у відкритому бою зустрічатимусь з угебівцями!

— Микола Щербак переходить на нелегальний стан і приймає справи від мене. Керуватимеш, Миколо, тим відтинком підпільної боротьби, яким досі керував я. З усіма справами ти добре ознайомлений, про дещо я тебе ще поінформую окремо. . . Ви дорога Олено Олексіївно, — повернувся він до літньої жінки, гарно одягненої, — ви лишаєтесь на старому місці. Працюйте й далі в обкомі партії. Це дуже дорогоцінна посада для нас. За всю ту працю, яку ви виконуете, сприяючи успіхам нашої боротьби, Провід висловлює вам велику подяку. . . Так

само на своєму відповідальному місці лишається й лейтенант Шовкун. — Рубанюк обвів поглядом друзів. — Все зрозуміло? Є якісь питання?

— Є, — сказав „Сокол”. — Микола переходить на ваше місце, а що з вами буде, якщо це не таємниця?

Рубанюк посміхнувся:

— Для вас ніякої таємниці немає. — Посмішка зникла з його вуст і Рубанюк промовив, ніби виправдовуючись перед друзями: — Мене покликано на працю в Проводі... Доручається мені дуже важливу працю... Ось не знаю, чи справлюся, чи доріс до цього високого призначення...

— Ми переконані, Мироне Яковичу, що ви якнайкраще виконаєте доручення Проводу, — сказала Олена Олексіївна. — Адже всі ті успіхи на відтинку підпільної праці, яким ви керували впродовж майже трьох років, у першу чергу є вашою заслугою, заслугою нашого керівника, проводиря.

— Ні, ці успіхи в першу чергу є вашими заслугами, особисто вашими, Олено Олексіївно, заслугами Щербака, Кожухаря, „Сокола”, Шовкуна, Марійки і багатьох інших.

— Ой, яка ж ви невилікувально скромна людина! — перебила його Олена Олексіївна і звернулася до присутніх: — Гадаю, що ніхто не заперечуватиме заслуг Мирона Яковича. Провід, власне, і керувався тими заслугами, призначаючи його на вищу посаду. Так?

— Певно, що так! — майже вголос відповіли друзі.

— Дякую, вам, друзі, за віру в мене. Постараюся цю віру виправдати, — розчулено відповів Рубанюк. — Він піднявся з крісла. — Перед прощанням я хочу сказати ще коротеньке слово. Приступаємо ми до нової фази боротьби проти заклятого ворога українського народу. Приступаємо, маючи за спиною досить великий досвід, героїчні діла, приклади жертвовності і відданости супроти світлої ідеї, якій присвятили своє життя. Великі труднощі переборено, але ще більші чекають на нас. І хай ця свідомість усіх труднощів, усіх важких іспитів, які нам судиться ще пережити, не лякає нас, а, навпаки, гартує. . . Ось мені нагадалося слово „іспит”. Так, друзі, своєю боротьбою ми з вами, і тисячі кращих синів і дочок нашого народу, складемо іспит на зрілість, іспит на право жити вільною нацією, іспит на право користуватися простим людським щастям. Дехто виявився і ще виявиться не спроможним скласти цей великий іспит, але переважна більшість нашого народу складе його. Першими скласти цей іспит покликані ми — підпільники і героїчні вояки Української Повстанської Армії. Багато з нас впало, багато ще впаде, але іспит ми складемо! Запорукою того — наша пролита кров, кров тисяч людей, вихідців з усіх земель України, кров українця з Зеленого Клину. І хай же ніякі труднощі, ніяка жорстокість ворога, ніяка за-

гроза смерті, не стануть нам на перешкоді скласти іспит!..

Рубанюк сів. Друзі мовчали. В розбурханій словами Рубанюка пам'яті кожного, мабуть, вставали картини того тяжкого шляху, який довелося їм пройти в підпіллі. З повною ясністю ставала перед очима друзів щохвилинна небезпека втратити життя в тяжкій боротьбі проти ворога, та небезпека, що впродовж років завжди висіла над ними й ще довго переслідуватиме кожного, та небезпека, до якої вони звикли, з якою змирилися, без якої просто не уявляли свого існування...

— Що ж? Прощатимемось? — промовила Олена Олексіївна. — Бог знає, коли ще доведеться отак разом посидіти...

Кожухар обняв Рубанюка:

— Не знаю, чи побачимось ще. На всякий випадок хочу подякувати тобі, Мироне, за те, що відкрив мені сенс життя... Зовсім іншою людиною став... — він витиснув на обличчі маленьку посмішку. — Від часу, як почав працювати в підпіллі, ні разу любимих віршів не деклямував... Новою людиною став... Прощай. Прощай і наш паротяг. Присягаю тобі, що воюватиму насовість!..

— І я присягаю! — підійшов до Рубанюка „Сокіл”.

— Зустрінетесь ви на полі бою з деякими знайомими, будь вони прокляті — капітан державної безпеки Сторожев прийняв командуван-

ня моторизованим карним загоном, майор Русаков теж командує подібним загоном, — сказав Рубанюк. Потім він попрощався з Оленою Олексіївною і Миколою Щербаком.

Так розійшлися випробувані друзі. Розійшлися виконувати різні завдання, які Рубанюк окреслив одним словом — іспит.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Собача доля привела в ці місця капітана державної безпеки Сторожева.

Львівське обласне Управління держбезпеки, де Сторожев служив слідчим в особливо важливих справах, було переформоване. Частина офіцерів, які, за думкою міністерства, не справлялися з дорученою їм працею, було відкомандировано до діючих проти українських партизанів карних частин. У числі тих, що попали в неласку, опинився і капітан Сторожев.

Генерал-майор Волгін викликав до себе офіцерів. Начальник обласного Управління, що звичайно любив показати свою майстерність палко говорити і „філософствувати”, тепер говорив коротко і сухо. Він вручив кожному наказ на нове призначення. Так Сторожев став командиром моторизованого карного загону.

Сторожев і інші, відкомандировані з Управління, мали взяти участь у великій операції під назвою „мокрый мішок”. В „мішку” треба задушити партизанів, щоб встановити, врешті, на Західніх землях України спокій. Мішок не просто названо мокрим, це символ — від пар-

тизанів мусить лишитись тільки мокре місце! . Під кінець генерал-майор сказав, що точне і швидке виконання завдання має велике внутрішнє і зовнішнє значення для ССРСР і що від успіху виконання наказу залежить власна реабілітація майора Русакова, капітана Сторожева й інших, призначених брати участь в операції. А тому він просить офіцерів бути старанними, пунктуальними і твердими при виконанні отриманого наказу.

Для Сторожева — та й не тільки для нього — це повідомлення не було повною несподіванкою. Він знав, що інспектор міністерства генерал-лейтенант Мордовцев доведе заповіджену на загальних зборах офіцерів Управління справу до кінця і в думках готувався вже для прямої боротьби проти партизанів. Сторожев вважав, що його місце, як члена компартії і офіцера органів державної безпеки, там, де наказують бути. Але все ж, для нього куди безпечніше було б лишатися в кабінеті, ніж полювати партизанів (невідомо ще, хто кого полюватиме — може партизани його!), встановлювати тишу і порядок. Тільки чи не дивно, що від цього, як каже генерал-майор, залежить престиж ССРСР!

Обов'язок є обов'язок. Сторожев не став довго роздумувати над цією темою, він давно звик до послуху перед старшими і був переконаний, що інакше бути не може. Перебравши на себе командування моторизованим загonom, капітан наказав готуватися до наступу, і коли хтось

з підлеглих йому офіцерів поскаржився на неспокійне життя, Сторожев різко обірвав його:

— Робити, що наказано! . .

Капітанові випадало воювати проти партизанів уперше.

Те, що він побачив там, де мали розпочатися бої, не мало здивувало його. Тут, виявилось, були не тільки карні загони — стояли наготові танки й гармати спеціальних частин держбезпеки. Можна було подумати, що саме тут розпочнеться третя світова війна, як зажартував помічник Сторожева старший лейтенант Лаптев.

*
*   *
*

Похмурого жовтневого дня карний загін наблизився до села Біленьке, що стояло майже на самому узліссі.

На віддалі кілометра від невеликого села підіймався біля самої дороги невисокий горб, дерева на ньому вже скинули з себе пожовкле убрання. Тут і зупинились мотоциклі і авта загону. Із особового авта вискочив грубий, високий на зріст полковник, командир бригади, до складу якої входив моторизований загін. Він покликав Сторожева і разом з ним швидко піднявся на верх горба. Полковник кинув погляд на близький ліс, потім на село, і сказав Сторожеву:

— Яка тиша і спокій! Можна подумати, що вони живуть спокійно і мирно . . . Шкода, що я не маю часу зупинитись. Але тут теж треба навести порядок.

Він махнув у бік села:

— Візьміть це собі.

Сторожев випростався і подивився на полковника знизу догори, як на високе дерево. Капітан був невеличкий на зріст.

— Це село, капітане, ніякої користи державі не дає — єдиний колгосп ще й досі не відновив свого господарства, знищеного під час війни, податків не платить, бо нема з чого, витягає з держави допомогу й з того живе якомось, — знову заговорив полковник. — Такого села не шкода. Я даю вам на всю справу дві години. Робіть, що належить, на власний смак, до речі, я подивлюсь, який він у вас. Після вашої роботи тут мусить бути тиша і спокій. Розумієте? Покажіть, які ми невмолимі і жорстокі супроти непокірних. Особливо зверніть увагу на родини партизанів. Жінок, здорових, можна під конвоем спрямувати на залізницю, поїдуть до таборів, будуть працювати, але цим не захоплюйтесь . . . Головне, щоб було тихо. Розумієте?

Полковник іноді любив говорити не по військовому, натяками, і мав звичку питати: „Розумієте?”

Капітан Сторожев, судячи по його обличчю, все дуже добре розумів. Він, видно, знав, що треба зробити, щоб тут було тихо.

Вони спустилися з горба на дорогу, полковник сів у своє авто і повторив Сторожеву:

— Отже, ви маєте дві години.

Полковник, у супроводі цілої колони авт і мотоциклів-тілоохоронців — від'їхав. На дорозі лишився тільки загін Сторожева. Капітан коротко пояснив наказ: оточити село, не випустити жадної людини.

Пригинаючись, як під вогнем, солдати побігли праворуч і ліворуч полем, оточуючи село. Сторожев знову піднявся на верх горба. Закинувши товсті руки за спину, він слідкував за ланцюжками вояків. У нього було приємне почуття близької, багатой здобичі і перемоги, яке поєднувалося з бажанням володіти, користуватись своєю силою. Протягом останнього часу він потерпів багато невдач на праці слідчого, йому доводилось часто відступати перед тими, кого допитував, відчуваючи власне безсилля. А цей день в думках переніс його в далекі прикарпатські степи, де він брав участь у розправі над калмиками.

Майже забуте, це почуття несподівано повернулось до нього, тут. Він бачив у полі фігури своїх солдатів і, здавалося, кожним м'язом відчував свою силу. Сторожев почував себе майже полководцем, наче полем бігла не жалюгідна жменька автоматників, а батальйони, полки.

Діючи за всіма правилами, як у справжньому бою, Сторожев вирішив прикрити ліве крило з боку лісу, де могли бути партизани, і наказав відкрити по узліссю вогонь з мінометів.

Узліссям попливли сині хмарки від вибухів мін.

Невелике рівне поле відділювало горб від села, і капітанові добре було видно все, що там робилось. В селі зчинилась паніка. Біля хат тривожно метушились люди. Побачивши на узліссі вибухи мін, селяни кинулися в протилежний бік. Але, перескочивши городи, вони перелякано повернули назад, бо нашттовхнулись на автоматників. Добігли до своїх хат не всі, деякі були зрізані кулями. На горб долітала стрілянина.

Стискуючи коло, як петлю, карний загін підходив до хат. Зійшовши з горба, Сторожев сів в авто і поїхав до села.

На вулицях було чути плач жінок і дітей, лайку загонників. Часто цей галас перебивався автоматною чергою. Всюди — на городах, подвір'ях, по хатах, полюючи за людьми нишпорили з карного загону, гнали на площу жінок і дітей, підшттовхуючи їх автоматами.

На маленькій площі серед села тиснулись один до одного стривожені люди. До їхнього гурту підводили все нових і нових. Люди перелякано дивились на два ручні кулемети, які вставляли карники. Через це люди й не звернули увагу на капітана, який помалу в'їхав на площу. Коли Сторожев вийшов з авта і попрямував до натовпу, пролунав пронизливий крик:

— Село-о палять! Люди-и-и-и!

Село справді горіло. З обох його кінців підіймалися і швидко росли чорні хмари диму.

— У мене ж все там лишилось! — заголосила жінка, і її самотній крик важко впав у гнітючу тишу.

Натовп з жаху мовчав, дивлячись на короткого капітана.

— Де решта? Де інші? — запитав Сторожев.

Він стояв, заклавши руки за спину і випнувши груди.

Низенький, згорблений дідок, наче з виліпленим з воску обличчям, покритими глибокими зморшками, переступив з ноги на ногу:

— Одні повтікали... а інші он лежать... по подвір'ях і на вулиці... ти сам бачив.

— Мене цікавлять не ті, що лежать, а живі!.. Хто має там, у лісі, сина, дочку або чоловіка... рідню?

Капітан помалу пройшов перед натовпом.

— Тому, хто скаже правду, я лишу хату. Ну, я чекаю.

Натовп мовчав.

— Може ви не вмієте розмовляти? Чи вмієте, але не хочете?

Сторожев вибрав наздогад трьох жінок — карники силою вирвали їх із натовпу — і сказав, що всі три будуть розстріляні, якщо люди не видадуть партизанські родини.

— Не вбивай їх, пане начальнику, — заступився дідок. — Вони не винні. У нас партизанів немає. Були двоє, так пішли до лісу з родинами... забрали всіх із собою...

Він говорив так переконливо, що якби капітан був хоч трохи довірливою людиною, він подумав би, що це правда.

— Які ж ми партизани? Самі діди та жінки! — здивовано сказала одна з трьох жінок, відведених на бік від натовпу. — Немає у нас нікого.

Дві інші мовчали, не зводячи з капітана переляканих очей.

В цей час кілька карників підбігли з баньками до дерев'яного будинку. Два внесли все-редину соломі, потім облили ганок бензиною і підпалили. Богонь блискавично охопив сходи, швидко побіг нагору, метнувся до дверей. Багряне полум'я вже билося всередині, крізь одно вікно вирвалась хмара чорного диму, полетіли іскри. Капітан хвилину стежив за вогнем.

— А-а, мовчите? — раптом люто закричав Сторожев.

В його голові народилась нова думка. Він показав рукою на трьох жінок і сказав до натовпу:

— Вони будуть спалені!

Натовп хитнувся, зашумів.

Сторожев махнув карникам, щоб починали. Він, хай побачать, зламає впертість цих мовчальників. Він примусить їх похолонути від жаху, просити змилюватися, покійно плазувати перед ним навколішках.

Карники схопили трьох жінок і потягли до вогню. Жінки впиралися, карники штовхали їх

автоматами, лаялись. Одній заломили за спину і зв'язали руки. Її розгойдали і кинули у вікно. Стогін пройшов серед натовпу.

— Що ж це він робить, люди-и?

— За що її, ірод?

Сторожев різко повернувся до натовпу. Капітан не знав, хто кричав, але погляд його чомусь притягла молода жінка з дитиною на руках. Волосся її розсипалось на плечах, на щоці підковою синів слід від удару. Вона тряслась від гніву і жаху, в її зеленкуватих очах горіла така ненависть, що обличчя Сторожева налилось кров'ю.

— Проти кого воюєш? — глухо промовила вона, не пам'ятаючи себе в нападі гніву. — Іди туди воювати! — вільною рукою вона показала в бік лісу.

Дідок почав її заспокоювати:

— Тихше, Ганно. Не гарячись!

— Мовчати! — крикнув Сторожев і вилаявся.

Він подав знак, і карники, як собаки, що зірвалися з ланцюга, кинулись до жінки, потягли її від натовпу. Боронячись, вона передала дитину сусідці. Сторожев наказав узяти також дитину.

— Дитину за що? Не вбивай дитину! — крикнула вона.

Карник вдарив її в спину автоматом.

— Бий, душогубе, бий!

На мить погляд її страшних очей, повних ненависти, непокірні, зустрілися з поглядом Сторожева. Вона крикнула йому в обличчя:

— Тобі це так не пройде! Згинеш, як собака! Всі згинете!.. Недовго вам лишилось жити... Прийдуть наші, вони вам усе пригадають... Нічого не прощатимуть!.. Вони прийдуть!

Капітан швидко відступив кілька кроків, вихопив пістолю й тричі вистрілив у жінку.

— Скоро прийдуть!..

Жінка рвонулась, потім важко випросталась, шукаючи в повітрі руками опертя, зробила крок і впала на землю. Сторожев сховав пістолю, яка ще димилась і знову гукнув до натовпу:

— Будете говорити? Хто має родинний зв'язок з партизанами?

Люди мовчали. Капітан махнув у бік натовпу м'ясистою рукою і викреслив у повітрі коло:

— Всіх!

Не оглядаючись, пішов до авта. Оглушливий тріск кулеметів заглушив крики людей.

II

Авто їхало вулицею. Горіли хати, селом стелився їдкий дим. Від близького полум'я була така спека, що Сторожев часто захищав обличчя долонею. Іноді пожежа розсипала снопи іскор, розкидала палаючі голівешки.

Авто зупинилось за селом, біля придорожнього горба. Капітан вийшов з нього, піднявся на горб і всівся, дивлячись на село. Горіли вже всі хати, стовпи диму високо здіймалися, зливаючись у чорну, майже нерухому хмару. Сторожев

згадав жінку, яка проклинала його, і у нього народилось, що рідко з ним бувало, тривожне почуття. Найнеприємнішим була свідомість, що йому не вдалося дістати до рук членів партизанських родин, хоч вони — він був переконаний у тому — знаходились у знищеному селі. Правда, винищивши мешканців села, він тим самим знищив і ті родини. Але сенсу в цьому було мало. Знищити їх можна було б і після того, як повитягати з них відомості про партизанів.

Через деякий час підійшов увесь загін і Сторожев забув про цей неприємний для нього випадок. Старший лейтенант Лаптев відрепортував капітанові, що операція закінчена.

— Лаптев, вони мусять привести себе в порядок, — сказав Сторожев, дивлячись на засмарованих сажею, як кочегари, солдатів. Виставить бойову охорону, а решту пошліть он до того струмка, хай миються, чистяться, — він показав рукою в бік від дороги.

Лаптев пішов виконувати наказ. Сторожев подумав: „Полковник, мабуть, похвалить — дав дві години, а ми впорались за сорок хвилин”.

Повернувся Лаптев, приніс горілку, хліб, ковбасу. Командир з помічником простелили плащ і всілися на ньому. Пили і закушували мовчки. Лаптев — без охоти і похмуро, Сторожев — наспіх і жадобою, навіть не витираючи жиру, що стікав на підборіддя. Через десять хвилин від літри горілки нічого не лишилося.

Капітан їв і не помічав, що Лаптев дуже схви-

льований і похмурий. Він цілий час про щось зосереджено думав.

— Вам не здається, капітане, — заговорив раптом старший лейтенант, — що це ганебна річ — воювати з жінками?!

Сторожев відсахнувся від свого помічника, здивовано звів на нього очі:

— Ви що, Лаптев, з глузду з'їхали?! Ви знаєте, що вам може бути за такі висловлювання? . .

— Тільки в тому випадкові, якщо ви зробите на мене донос, а вам повірять в правдивість його! — промовив Лаптев і посміхнувся до Сторожева.

В його посміху була відкрита іронія і легка тінь призириства.

— Та ви знаєте . . . — мало не підскочив Сторожев.

— Все знаю, — обірвав його Лаптев. — Доносу ви на мене не зробите, бо ми тут з вами на одинці. Мені повірять скорше . . . Я ще не провинився перед партією і державою, як ви . . . Адже вас послали сюди виправляти свої помилки — зняли з кабінетної посади в Управлінні?

— Я . . . я не розумію, взагалі, що це за розмова? Що з вами? — Сторожев боязко оглянувся довкола.

— Нічого. Я чесний член партії і советський патріот. Тому свідомо й пішов свого часу до школи МВД. Мріяв боронити державу від різних ворогів, ну, там, від шпигунів, диверсантів, бути оперативником . . . А мене послали воювати з жінками і дітьми . . . Хіба це війна?

Сторожев розсміявся:

— Ось воно що! . . Молодий ви, Лаптев, недосвідчений. Це — справжня війна. Війна — не менш небезпечніша за кожну іншу, „справжню”!

— Війна? З дітьми . . .

— А що?! Дивіться, Лаптев, запам'ятайте добре, — Сторожев чоботом притиснув до землі траву, потім відвів чобіт набік. В ямці, витисненій підбором, трава пружно піднялась. — Завтра, Лаптев, вона зовсім випростається. Для того, щоб вона ніколи більше не піднялась, її треба вирвати з корінням! . .

І, наче на доказ, він рвонув жмут трави разом із землею на корінцях, зім'яв її і відкинув геть.

*
*   *   *

Василина зупинилась: тропа несподівано обірвалась, далі було густе іржаве болото.

Вже літня жінка зморено подивилась вперед: сухе місце було видно лише через сотню кроків. Люди, що мандрували туди, брели мало не по коліна в грязюці. З Василиною було троє дітей: хлопчик років дванадцяти, худенька, слабенька дівчинка, на рік або два молодша за хлопчика, третю дитину, років трьох, вона несла на руках. Василина з жалем подивилась на дочку, ніби бажаючи переконатись, чи пройде дівчинка тут. Турбуючись про дітей, вона зовсім забула за се-

бе, хоч відчувала в ногах і в усьому тілі велику втому.

— Славку, стань з того боку, візьми Любку за руку, — наказала Василина хлопчикові. — Допомогатимеш їй . . . Замокни ж ти! — суворо прикрикнула вона на маленького, який безперервно плакав на руках.

Василина міцніше стиснула рученятка дочки і мовчки пішла слідом за іншими. Ноги відразу провалилися в густу, лепку грязюку. Через пару кроків вона відчула під ногами хмиз — це були, очевидно, залишки покладу, наспіх покладеного на ґрунт, що просідав.

Перебирались через болото важко. Обличчя дівчинки кривилось, вона хотіла заплакати, але стримувалась. Славко підбадьорував її:

— Хіба це грязюка? Ось ми влітку ловили рибу, так доводилось лізти по саму шию, і то нічого . . .

Коли вийшли на сухе місце, Василина стерла з обличчя піт, оглянулась. Довго не відриваючись, дивилась в далечину. На обличчі з різкими, майже чоловічими рисами, вкритому плямами засохлої крові і грязюки, застиг вираз тривоги і втоми.

У тій стороні, куди дивилась Василина, над стіною лісу здіймався густий чорний дим. Він піднявся високо, затулив сонце.

„Що там? Чи вижив хтось?“

„Що чекає попереду, де партизани?“

Збоку Василини, не зупиняючись, проходили

люди, такі ж, як і вона, зморені, тривожно-мовчазні. Старі, жінки, діти — крім палиць нічого в руках: все лишилось там, де встає чорна стіна диму.

Десятки ніг топтали слабеньку кладку, велике болото хлюпотіло, чмокало, позіхало.

Василина обернулась, поправила на собі хустку, взяла за руку дочку і тяжко пішла далі.

— Боже мій... Боже мій... — почувала вона поруч.

Вона оглянулась на голос і побачила стареньку жінку, з худим морщинястим обличчям — бабцю Явдоху.

— Боже мій... Що ж це діється? Йдемо кудись. Куди?.. В селі ніхто не лишився... Що ж це буде? — питала вона, ні до кого не звертаючись.

— Пощо ж ви йдете, якщо жалкуєте? — відгукнулась Василина.

— Пощо... Куди хочеш підеш, тільки б не лишитись на розправу цьому душоубові. Боже мій... Боже мій...

Василина мовчала. В голові не було ніяких думок. Нею володіло лише одне бажання: скоріше дійти, лягти на траву, випростати здерев'янілу спину, дати відпочинок змореним ногам.

— Галю! Галю-ю! — кликав чийсь захриплий голос. — Галю-ю-ю!

Василина побачила недалеко від себе маленьку дівчинку, що самотньо йшла збоку. Суконка на її плечах була роздерта, тонкі ніжки заліпле-

ні грязюкою. Василина торкнулася рукою її гострого плеча.

— Це тебе кличуть?

— Ні-і, — байдуже відповіла дівчинка, навіть не подивившись на Василину.

— А тебе як звуть? Звідки ти?

— Стефа Букайло. Я з Коліївки.

— А як же ти сюди попала?

— А я була в гостях у тітки у вашому селі . . .

Баба Явдоха все повторює:

— Що ж це? Що ж це буде?

Але ось голос її обірвався, потім Василина почувала: „Ой, не можу!” Вона не зразу зрозуміла зміст бабiniх слів і невільно оглянулася: бабця прижмурила очі й дивилася на траву, вибираючи місце, щоб сісти.

— Що ви? — з тривогою схопила її за руку Василина. — Не можна зупинятися.

Бабця дихала часто, хрипіла. Деякий час вона мовчала, наче не розуміючи, що до неї говорять, потім байдуже хитнула головою:

— Не можу більше . . .

Василина взяла її під руку. Старенька, відчуваючи підтримку, сперлася на руку і трохи випросталася.

— Ходіте разом, — суворо, але співчутливо сказала Василина. — Так краще?

Вони пішли поруч, через чагарники і вийшли на невелику галявину. Мовчки обігнули яму від бомби, наполовину наповнену рудою болотяною водою. На вивернутій вибухом землі лежав за-

битий чоловік з почорнілим лицем. Над ним не плакали, його не лякались, кожний мав власне горе. Але Василина подумала: „Чого ж його не поховали? . . . Партизани ховають своїх селян. . .” Вона придивилась до мерця і побачила, що він був одягнений у стрій, такий самий, як мали карники, що спалили її село.

Так і йшли. Василина час-від-часу тривожно кидала погляд на темніюче небо, сторожко прислухалася. Але нічого не можна було розібрати, тільки з того місця, де підіймався чорний дим, долітала кулеметна стрілянина. За деякий час і вона стихла.

III

Диверсійний відділ „Сокола”, після виконання завдання, повертався до свого загону. Йшли партизани вже цілий день. Часто зупинялись: дорога була жахлива — доводилось провалюватися в грязюку, пробиватись крізь дикі колючі чагарники, вброд переходити переповнені осінніми дощами струмки. П'ятнадцять партизанів були дуже зморені. Крім того, всіх мучив голод, бо понад добу ніхто нічого не їв.

„Соколові“ хотілось якнайскорше повернутися в загін. Не через те, що він хотів відпочити — який там відпочинок у партизанів! — „Сокіл” поспішав викласти командирові загону, Остапові Кожухареві, свій новий плян зухвалої диверсії. Цей плян народився у нього несподіва-

но. Справа полягала в тому, що впродовж майже півроку партизанам не вдалося висадити в повітря великий залізничний міст, який грав мало не головну роль в постачанні карників зброєю та іншими військовими вирядами, підкріпленнями. Міст був неприступною фортецею: його охороняла рота важко озброєних з карного загону, усі підступи до мосту були заміновані. А в „Сокола” зродився плян, за яким міст таки полетить у повітря! . .

„Як тільки прийдемо, зразу викладу все Кожухареві. . . Ось як тільки командира загону переконати в тому, щоб він доручив висадження мосту саме йому, „Соколові“ . . . Бо плян буде прийнятий, в цьому нема сумніву, але доручити виконання його Кожухар, мабуть, постарается комусь, хто більше розуміється в залізничних справах, ніж він, „Сокіл” . . . А як Остапа все таки переконати?”

Звідкись здалека одного часу до партизанів долітала кулеметна стрілянина. Вони дивилися в той бік і намагались відгадати, що це за стрілянина, і як далеко від них відбувається. Потім, коли вони переходили велику поляну, побачили, як в тому боці, звідки ще недавно доносилося гавкання кулеметів, далеко над лісом стояв стовп чорного диму, подібний на величезне дерево з розщепленим догори стовбуром і ніби із зрізаною верхівкою.

— Де це може бути? — запитав „Сокіл” у молодого партизана Чобітка, який ішов за провідника.

— В Біленькому або в Коліївці, — відповів Чобітко.

Чобіткові можна було вірити, хлопчина виріс у тутешніх лісах. „Сокіл”, ідучи поруч із ним, попереду відділу, бачив, як Чобітко не збивався ніколи з шляху там, де, здавалося, сам біс голову б згубив — і вночі і вдень їм доводилось обходити озерця, болотця. Чобітко вишукував найбільш зручні стежки, іноді вів відділ навпростець, крізь лісові хащі в темряві ночі. „Сокіл” звіряв маршрут з мапою і бачив, що Чобітко йде вірно. Він, здавалося, не знав утоми, йшов легко, час-від-часу підбадьорюючи партизанів якимсь дотепом. „Соколові” було приємно йти поруч нього, а Чобітка радувало те, що командир відділу, цей хоробрий „Сокіл”, який, за розповідями партизанів, творив дивовижні діла ще недавно у львівському підпіллі, довіряє йому.

Вже вечоріло, коли партизани натрапили на змучених і переляканих людей. Це й були мешканці спаленого села Біленьке. Літня жінка з сумними темними очима, біля котрої мовчазно стояли двоє дітей, а третю вона тримала на руках, — це була Василина, — питала:

— Невже вони й сюди можуть дійти? Чи партизани не пропустять?

В її очах застиг жах: вона врятувалась від смерті, встигла втекти з села, яке оточували карники.

Тут були лише жінки, старі, діти.

Біля зарослів чагарника партизани побачили

чотирьох дітей, які щільно притулились одне до одного, сидючи на землі.

Побачивши озброєних людей, діти перелякано схопилися. Білява, з довгими худенькими ніжками дівчинка, мабуть, найстарша, схопила на руки маленького хлопчика і притиснула до грудей, наче захищаючи його від небезпеки. Дівчинка з-під крутого лоба суворо дивилась на незнайомих людей, показуючи всім своїм виглядом, що хоч сили в неї мало, вона не віддасться їм до рук без бою.

Друга, менша дівчинка, з круглими переляканими очима, в подертому платячку, дико заголосила:

— Мама-а-а! Мама-а! . . .

Вона раптом впала ниць, затряслась і почала бити маленькими п'ястучками по землі.

— Дурненькі, чого ви боїтесь? Ми ж партизани, — сказав „Сокіл”.

— Це ж партизани! — підхопив високий хлопчик таким голосом, наче несподівано зробив радісне і важливе відкриття. Хлопець був, мабуть, ровесник старшій дівчинці.

Чобітко спробував підняти з землі дівчинку, але та виривалась, шкрябала йому руки й сичала посинілими губами:

— У-у-у . . . ма-а . . .

Дитина, видавалося, ніби нічого не чула.

— Замовчи зараз же! — раптом суворо, побатьківському, прикрикнув Чобітко.

Ця несподівана суворість, незвична для тихого й доброго Чобітка, здивувала „Сокола”, але

він не сказав нічого, бо звук довіряти йому: якщо Чобітко так зробив, значить так треба.

І справді, маленька зразу притихла, перелякано зібгалась і здивовано, але довірливо подивилась на незнайомого озброєного вуйка.

— Ось і добре, — вже ласкаво сказав Чобітко.

— Третій раз у нас з нею таке, — заговорила старша дівчинка, все ще не випускаючи з рук маленького. — Як тільки перелякається, зразу починає голосити: „Мама!” На весь ліс. Ми їй сказали, що кинемо, якщо буде так кричати. Тоді вона сказала, що більше не буде. А зараз ось знову...

— Де ж ваші батьки-матері? — запитав „Сокіл”.

З’ясувалось, що діти вже півдня йдуть разом з іншими людьми лісом. Вони не боялись ні темряви, що огортала вже ліс, нічого не боялись. Їхніми маленькими серцями володів лише страх перед карним загоном Сторожева.

Старша дівчинка, що тримала на руках брата, поскаржилась, як доросла:

— Горе мені з ним, він же ще зовсім маленький. У нас мами немає... Вбили советські солдати сьогодні...

*
*   *
*

Люди йти далі не могли: боялись наступаючої ночі, були змучені, не знали лісових доріг.

„Сокіл” зібрав усіх утікачів з села Біленького докупи. Назбиралось, разом з дітьми, тридцять шість людей.

— Йти вам зараз нема куди, та й всеодно не можете йти. Зараз мої хлопці запалять вам вогонь, поки ми радитимемось, що з вами робити — грійтеся. Не сідайте на вогку землю. Слухайте цю жінку, вона буде над вами старшою, — він показав на Василю. — Нічого не бійтеся, тут вас ніхто не зачепить. Карники звідси за двадцять верств, вогню не побачать, та й взагалі, вони вночі до лісу не ходять. Грійтеся, влаштовуйтеся.

Швидко запалали три великі багаття. „Сокіл” наказав своїм партизанам віддати утікачам одяг, без якого можна обійтись.

Майже всі партизани наділили дітей і напівроздягнених дорослих своїм одягом — познімали з себе плащі, піджаки, ватяні куфайки, самі лишилися в сорочках. Білява дівчинка, загортаючи у ватяну куфайку маленького братика, сказала Чобіткові:

— Тепер нам буде тепло... А я думала, що ви карники і уб'єте нас.

„Сокіл” відкликав на бік Чобітка.

— Що будемо робити?

Чобітко розвів руками:

— Не знаю... Але треба щось придумати.

— Скільки годин нам ще ходи до загону?

— Як добре йти, так за п'ять годин будемо вже „вдома”.

— Не всі зможуть з наших хлопців добре йти, — роздумливо промовив „Сокіл”. — Четверо хлопців не витримають, відстануть.

— Тоді доведеться йти годин вісім, — сказав Чобітко.

— Зробимо так: слабших чотирьох лишимо тут. Хай відпочивають. Та й селянам буде спокійніше, коли побачать, що їх охороняють партизани.

— А далі що? — запитав Чобітко.

— Самі якнайскорше добиваємося до Кожухаря. Там уже будемо радитись. Він пошле сюди за нашими хлопцями коней і придумас, що робити з селянами. Не можна ж їх лишити на блукання лісом.

— Ну, то так і буде, — погодився Чобітко.

Вони підійшли до людей. Тут уже хазяйнувала Василина. За її наказом усі дорослі передивились свої кишені, назгрібали трохи різного харчу. Все що знайшлося, розподілили між дітьми. „Сокіл” дивився, з якою жадобою всі діти їли шматочки хліба.

„Сокіл” запитав людей, чи хтось має будь-яких родичів у довколишніх або далеких селах. Виявилось, що всі мають.

— Ми вирішили так, — сказав він до притихлих людей. — Ви ночуватимете тут. Наламайте хмизу, попаліть ще годину багаття. Як спати в лісі під голим небом, ви знаєте: потім загасите вогонь, застелите попіл хвосою, щоб не було брудно, та й полягаєте. Буде тепло. Ми

мусимо йти далі, але я лишаю коло вас чотирьох моїх хлопців, вони озброєні, будуть вас охороняти. Спійть спокійно, сюди ворог не прийде. — Він обернувся до своїх партизанів: — Михайлюк, Вербик, Вус, Храпко!

Хлопці вийшли наперед.

— Ви лишаєтесь тут. Завтра придуть коні від командира загону сюди. До часу отримання нового наказу, нікуди з цього місця не рухаетесь. Старшим залоги призначаю Михайлюка, на його помічника — Вербика. Михайлюк, повторіть наказ!

— Лишатися тут до отримання нового наказу! — відрубав Михайлюк.

„Сокіл” знову заговорив до селян.

— Завтра вам привезуть харчів. Потім наші люди проведуть кожного з вас до місця, звідки ви знайдете дорогу до своїх родичів. Доведеться вам отут пожити кілька днів, доки партизани не розвідають, чи вам можна являтися до рідних або до добрих знайомих. Як я вже сказав, привезуть вам достатньо харчів, погано одягненим — одержі. Доки не прийдуть до вас партизани, вам не вільно розходитись звідси — розгубитесь в лісі, на большевиків можете натрапити.

— Ні, ні, будемо чекати, нікуди не підемо! — почувлися голоси селян.

— І ще прошу вас про одно, — продовжував „Сокіл”. — Слухайте Василю, вона буде старшою над вами. Слухайте, не робіть їй непослухом прикростей, бо їй треба і за своїми дітьми

дивитись. Слухайтеся й моїх хлопців, що тут лишаються. От і все. Щасливо залишайтеся. Ми мусимо йти далі. Чим скорше дійдемо до своїх, тим скорше отримаєте допомогу й ви. Бувайте здорові!

Селяни, кожний на свій лад, почали дякувати „Соколові” за опіку. Він їх вислухав і відповів:

— Дякувати нема за що . . . Якщо не допомогатимемо один одному — не жити нам, всіх вороги викінчать. — Обернувся до партизанів: — Пішли!

І знову лісом, уже темного вечора, вони рушили в путь. Попереду „Сокіл” з Чобітком, за ними, по двоє, інші. Йшли мовчки. Оглядалися — бачили між деревами вогонь залишених багать. Потім вогонь зник. Тоді Чобітко обернувся до партизанів і сказав:

— Будемо йти помалу — змерзнемо. Одежу ж віддали нещасним людям . . .

Немов на наказ, приспішили кроки.

Коли через годину зупинились перекурити, теж ніхто не порушував мовчанки, кожний думав свою тяжку думу. Невідомо про що.

Але коли „Сокіл” порушив гнітючу мовчанку і сказав: „За все прийде важка розплата!” — він вгадав думки кожного.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Останні два тижні Кожухар був схвильований.

Звідусіль надходили вістки про посилену діяльність карних большевицьких загонів. Вони палили села і хутори, частину населення винищували, частину силою депортували безвість куди. Із скаргами на свавілля карників приходили селяни до партизанських командирів, вимагаючи захисту. З уст майже всіх селянських посланців не сходило прізвище командира найлютішого загону карників — капітана Сторожева.

— У мене не вистачає терпіння дочекатися зустрічі з цим катом! — скаржився Кожухареві його помічник Роман Балковий.

— Потерпи . . . Сам хочу якнайскорше зустрітися з Сторожевим, — відповідав Остап. — Ось приведемо себе в порядок, тоді щось придумаємо.

Партизани справді мусіли витратити ще кілька днів на приведення себе в повний порядок. Протягом місяця загін Кожухаря майже не виходив з тяжких, затяжних боїв з карниками. З трьох сотень людей коло семидесяти загинуло,

стільки ж було важко поранених. За місяць безперервних боїв Кожухар втратив більше половини свого загону, якщо до тих, що вибули із строю, прирахувати ще й легко поранених. Але ворог, проти якого бився Кожухар, зазнав далеко більших втрат. За місяць боїв карателі втратили коло півтори тисячі лише забитими, нарахованими партизанами на місцях боїв. А скільки ворог мав поранених? . . . Партизани знищили понад дві сотні мотоциклів, сім танків, захопили багато трофеїв — зброї, набоїв, медикаментів. Було зірвано п'ять залізничних мостів, висаджено три ешелони з амуніцією.

Тепер партизани стояли коло хутора Чорнушки, відбитого від карників. Важко поранених відтранспортували далеко, до добре схованих у горах та лісах шпиталів. Легко поранені відмовились покинути загін: більшість із них уже повернулося до своїх підвідділів і лише сімнадцять лежали ще в одній хutorянській хаті, що служила провізоричним шпиталем. Мешканців хати ще до приходу партизанів розстріляли карники і тепер у ній господарювали санітарки загону Оксана Сердюк і Ольга Гаркава. Ходити за пораненими їм допомагала сімнадцятилітня дівчина з хутора Христа, яку всі називали не інакше, як Христинка.

Загін отримав поповнення людьми, здебільшого складаного з бувалих, обстріляних партизанів, але не бракувало й невеликої частини так званих „новаків“ — тих, що готувалися прийняти своє перше бойове хрещення.

Доведений знову до складу трьох сот боездатних людей, загін провадив, так би мовити, останнє відшліфовування: партизани латали одяг, знайомились з трофейною зброєю, чистились, мились, відпочивали. Водночас навчали різних хитрих наук партизанської війни „новаків”.

Вечором повернувся з штабу армії чотовий Рожківський.

Кожухар сидів над мапою в штабній землянці. Партизанський табір на узліссі, що підступав майже до самого хутору, вже засинав. Тільки молодь ще біля багать розповідала веселі історії, неголосно пересміювалися. Почувся оклик вартового, тупіт коня, кроки.

Кожухар встав.

— Що ти? — сгитав Балковий, що вже уклався.

— Приїхав хтось.

Балковий зліз із лежанки, поправив на собі одяг.

До дверей землянки хтось постукав.

— Увійдіть! — подав голос Кожухар.

Увійшов молодий партизан:

— Чотовий Рожківський. Прибув з пакетом від головного командира! — чітко віддзв рапорт.

Відіславши чотового на відпочинок, Кожухар відкрив пакет і прочитав бойовий наказ.

Перед його загоном головний командир ставив завдання оволодіти великим селом Зеленим,

у якому знаходиться одна з головних баз карних загонів. Головне завдання — знищення бази.

З вогниками в очах Кожухар подивився на свого заступника. Балковий, вислухавши наказ головного командира, багатозначуще звів брови.

Справа починалась . . .

— Ось тепер може й доведеться зустрітися з Сторожевим, — промовив Кожухар. — Його загін також стоїть в Зеленому . . .

— Побачимо, який він сміливий, коли воюватиме проти нас, а не проти жінок і дітей, катюга! — відповів Балковий.

В загоні чекали на новини. Почувши, що повернувся Рожківський, і що одразу після цього Кожухар скликав до себе на нараду всіх командирів, партизани пожвавішали. Кожний зрозумів, що відпочинок скінчився — завтра, після-завтра загін, мабуть, залишить хутір Чорнушки і знову піде бити ворога.

*
*   *
*

Півночі радились командири. Весь наступний день розробляли план операції. І щойно опівночі, коли все було вирішено, Кожухар дав наказ вишикувати загін у повному бойовому спорядженні на лісовій галявині.

Кожухар вдивлявся довкола. В темряві неясно виднілись люди. Вони стояли нерухомо.

Остап вгадував у тій нерухомості напруження партизанів, котре відчував і сам він і його штабні старшини, напруження від свідомости того, що знову вони йдуть до бою, що знову починається те головне, через що люди кинули хати, жінок, дітей.

Стояла тиша і тільки іноді на середину галявини, де стояв з штабними старшинами Кожухар, долітало легке дзвоніння вуздечок, стремен, пирхання коней, тихі голоси вершників.

Кожухар глибоко зітхнув. Дзвінком голосом, від якого на галявині наче посвітлішало, він сказав:

— Бойові друзі партизани! Знову прийшов наш час! Знову йдемо за все розраховуватися з займанцями нашої землі. За торттури, за сльози, за голод, за безправ'я, за Біленьке, за інші спалені села, за помордованих старих, жінок і дітей, за кров і піт наш в ім'я майбутнього: І за наших батьків і братів! За все!.. Пам'ятайте в бою про це, друзі! І пам'ятайте про те, що весь наш нарід дивиться на партизанів! Не про себе, а про майбутність народу нашого будемо думати, йдучи на бій! Хто живе для народу — той живе вічно!

Могутнє „слава-а-а!” пролунало лісом. І знову все втихло.

Кожухар скомандував і партизани вирушили в дорогу. Вперед пішли вершники, за ними піші, позаду — кілька фір з амуніцією та харчем. Колони швидко злилися з нічною темрявою. Час-

від-часу долітало цокання копит та дзенькіт спорядження. Нарешті стихло . . .

Вістун підвів Кожухареві коня. Командир одним рухом легко скочив до сідла і разом з двома штабними старшинами проїхав ще в хутір.

Біля хати-шпиталю командирів зустрів „Сокіл”. Привітались. „Сокіл” простяг Кожухареві руку і сказав:

— Шкода, що я лишаюсь! Разом би краще. Звик я до тебе!

— Ну, ну. Ти маєш своє завдання, сам розумієш, яку вагу воно має!.. Сам же молився, просився, щоб особисто, із своїм відділом дозволили висадити той триклятий міст!.. А тепер ноні розпустив — усюди зразу хочеш бути... Ми повернемося днів через три-чотири, тоді ти підеш на виконання свого завдання. У тебе ж не все ще готове?

— Ні, потребую саме трьох-чотирьох днів, щоб виступити, — відповів „Сокіл“, — операція важлива, байка чи що — пустити в повітря отой неприступний міст! Хлопців справді треба дуже добре підготувати.

— Ось і домовились. Бувай. Зв'язковим буде Чобітко. — Кожухар схилився з сідла, дружньо обійняв „Сокола”, поцілувався з ним тричі і сказав: — Бойовий розпорядок пам'ятаєш? Куди поранених?.. куди штабне майно?..

— Пам'ятаю . . .

— Ще раз, бувай!..

Попрощались і відїхали, поскакали слідом за колоною партизанів.

В'ється легенька, непомітна вночі, пилюга під копитами коней. Свист вітру у вухах, та поштовхи крові у серці, та цокіт копит на дорозі. Підганяють командири коней . . .

Стрибають зірки, мерехтячи у вишині. Чагарники при дорозі мовчазними тінями виникають попереду і пролітають геть, назад, щезаючи в темряві ночі.

II

Ніщо не тривожило сплячий хутір Чорнушки. Холодна осіння ніч нависала над ним. Тільки кілька зірок на небі і слабенький вогник у хаті з пораненими можна було углядіти серед темряви ночі.

Христинка сиділа біля каганця і куняла на ослінчику. Часто, коли ворухився на ліжку хтось з поранених, вона схоплювалась — чи не треба будь-чим допомогти. В сусідній кімнаті спала зморена Оксана Сердюк (Ольга Гаркава пішла разом з загоном). Ось і тепер вона прочу-няла, почувши, що хтось із партизанів піднявся з ліжка. Вона придивилась і, пізнавши, що це Хробак, знову заплющила очі: іздовий з харчової валки Хробак був не поранений, а тільки хворий на шлунок і вже видужував.

Проходячи тихо мимо куняючої Христинки, Хробак сказав до неї:

— Посиджу півгодинки на свіжому повітрі. Він вийшов на вулицю. Темно. Тихо. Зітхнув вільно, коли перемахнув через перелаз. Серце Хробака почало сильно битися, коли він дібрався вже на вигін. Віддихався. Взяв лівіше і пішов до болотяного луку, від якого тягло вогкістю. Але на відкритій місцевості його могли побачити вартові, виставлені „Соколом”, і він почав повзти. Штани на колінах змокли. Руки почорніли від грязюки. Так він повз до половини луку. Оглянувся довкола. Вітер хусткою мокрі руки. І, вже не думаючи про вартових, пішов далі, все прискішуючи кроки. Потім пустився бігти.

Часом він зупинявся і зводив дихання. В очах у Хробака пливли червоні кола — він не звик ходити й бігати, він завжди був на возі. Шапку він згубив у кущах, крізь які пробирався.

Хробак згубив відчуття дійсности, біг, наче у сні, не бачачи дороги, а вона підкидала йому під ноги все нові й нові кілометри, то рівні, то горбисті. Він падав, підіймався і біг далі. Хробак розумів, що це гупо, що боятися йому нема кого, що партизани вже далеко, але страх гнав його вперед.

Одна за одною гасли зірки. Небо стало чорнішим. Зовсім маленький шматочок дороги бачив перед собою Хробак. Дорога наче ховалась від нього в хащі. Холодний вітер обігнав Хробака, прошумів листям, плюнув йому в обличчя трав'яною вогкістю. Ніч ще тугіше накрила землю своїм покривалом. Потім наче хтось у вишині

сторожко трохи підняв це темне покривало — стало світати . . .

Хробак примружував очі. За ніч його очі стали немов присліпуваті.

Раптом збоку вибухнув постріл. Куля пролетіла повз Хробака, свиснула.

Хробак не зразу зрозумів, що це таке. Другий постріл він почув ясніше. Він кинувся ниць на землю, лицем просто на дорогу. Зібгався, боячись зітхнути, щоб не прозрадити свою присутність. Він не ворухнувся, коли почув кроки людей, що наближались до нього.

Хтось ударив його під ребро тяжким, підкованим чоботом і сказав грубо:

— Ей, ты, хватит носом землю рыть! Подымайсь! Кому говорю?!

Хробак відкрив очі і побачив заболочені грязюкою дві пари армійських чобіт.

Він зіскочив на ноги і заговорив, ковтаючи від страху і радості слова. Він спішив і захлинався, боячись, що советські автоматники заб'ють його, не вислухавши. Він цілий час кланявся, притискуючи брудні руки до грудей.

— Я ніколи не стріляв по советських вояках... Був їзовим . . . Ні, ні, не стріляв! . . . Я добровільно переходжу на ваш бік . . . Утік . . . Читав летючку, що тих, хто добровільно перейде — помилують . . .

Хробак глянув на автоматників, спробував посміхнутися.

В той час один автоматник розмахнувся і вдарив Хробака автоматом у груди.

— Милувати тебе . . .

Від болю Хробак мало не втратив свідомість. Але все ж зрозумів, що це може коштувати йому життя, і переборов біль. Кинувся на коліна, молячи склав руки, чи віддаючись на ласку, чи боронячись від другого удару, і закричав розпачливо, верескливо:

— Не бийте, не бийте, мене, миленькі! . . . Я перебіжчик . . . Я до вашого командира — повідомити про партизанів. Я їх вислідив. Їх можна захопити!

— Підніми руки!

Хробак слухняно виконав наказ.

Його обшукали, нічого не знайшли.

Хробак притих. Ноги йому підкошувались, підняті руки тремтіли. Карник, помітивши його стан, сказав байдуже:

— Гнида. Сьогодні партизанів продаєш, завтра — нас . . . Милувати таких . . . — Потім він обернувся до свого колеги, який мовчки дивився на цю сцену: — Відведи його до капітана. Може справді із справою прийшов.

Автоматник штовхнув Хробака.

— Йди вперед!

І Хробак пішов дрібними кроками. Він повеселішав і почав розповідати конвоїрові про свою втечу. Говорив про те, як вдало він вибрав момент для цього і як зручно тепер зробити напад на хутір Чорнушки.

— Всі в похід! — говорив він швидко. — На хуторі, товаришу, тільки поранені, каса і документи, майно і п'ятнадцять партизанів із відді-

лу „Сокола”. Хутір захопити, влаштувати в ньому засідку, зустріти загін Кожухаря так, щоб ні один не втік. Всі вони самостійники, націоналісти. Не шкода! . . . А пораним все одно помирати, товаришу . . .

Хробак озирнувся на свого конвоїра, сподіваючись почути схвалення його пляну. Автоматник сказав крізь зуби:

— Товаришу! — і ударив Хробака сильно автоматом у спину.

Той з жахом глянув на карника. А карник зробив крок до нього і вдарив у груди. Хробак захлинувся. Від другого удару у нього щось захрумтіло всередині. Він упав. Конвоїр став бити його ногами. Кожний удар примушував викручуватись Хробака від болю. Конвоїр мовчав. Це особливо лякало Хробака. Він давився сльозами, не маючи сили набрати повітря для крику. Тваринний жах заволодів ним. Він перевертався на дорозі, щоб уникнути ударів підкованого чобота. Дорога, ліс, небо закрутилися в очах.

Три мотоциклісти виринули з-за обрію на дорозі. Конвоїр відійшов набік. Крізь сльози і грязюку Хробак побачив його і швидко заговорив:

— Не вбивайте мене, не вбивайте . . . За що ж ви мене?

Автоматник гукнув:

— Ну, ти . . . вставай. Гайда! — І, бачачи, що Хробак ойкає і не може піднятися, знову крикнув: — Давай, давай! Чи ще хочеш? Ну!

Пересилиючи біль у всьому тілі, Хробак ледве-ледве звівся на ноги і поплентався по дорозі.

— Знайшовся мені „това-а-риш!“ — з іронією і злістю процідив крізь зуби конвоїр.

Підїхали мотоциклісти. У причепці збоку кожного мотоцикля сиділи за ручними кулеметами карники. Це була стежа, вислана перевірити, що за постріли пролунали на дорозі. Мотоциклісти запитали автоматника:

— Де ти його спіймав?

— Партизан. Каже, що добровільно перекинувся на наш бік.

— А чого ти його бив?

— Та тікати, паскуда, намагався.

До причепки одного мотоцикля всадили Хробака, карник-кулеметник зайняв місце позаду іншого, що сидів за кермою. Конвоїр Хробака примостився на другий мотоцикль.

Через п'ятнадцять хвилин їзди вони вїхали в село Вітряки, де зупинився карний загін.

Всюди вздовж вулиць стояла сила-силенна мотоциклів, броневиків і транспортних авт. Біля них ходили карники. На вулицях не було жадної цивільної особи.

Мотоциклісти зсадили Хробака і його конвоїра коло невеликого дерев'яного будинку, біля ганку якого стояла сторожа, а самі відїхали.

На ганок будинку вийшов з дверей офіцер. Кинув погляд на Хробака.

— Я старший лейтенант війська державної безпеки Лаптев. Що ти можеш розказати?

Розгубившись, Хробак простяг офіцерові брудну руку:

— Добровільний перебіжчик Хробак.

Старший лейтенант нетерпляче постукав чоботом по щаблях сходів. І повторив:

— Що ти можеш нам розповісти?

Хробак, гублячись, сховав руку за спину і почав:

— Я був... тобто, пробачте, мене примусили партизани служити у них... Я можу розкрити плян, як їх зловити...

— Ходи за мною! — наказав Лаптев і пішов до дверей будинку.

*
*   *
*

В невеликій кімнаті відбувся допит Хробака. Лаптев, не моргаючи, втулив холодний погляд у перенісся затриманого втікача від партизанів. Хробак розповів усе, що знав сам і що чув від інших партизанів, і замовк. Мовчав і старший лейтенант, зважуючи на те, що почув. Захопити хутір, зробити засідку в ньому, оточити партизанське гніздо, лишивши тільки прохід для загону Кожухаря, який мав повернутися туди через три-чотири дні — розгромити всіх. „Без жадного ризику можна знищити знаменитий партизанський загін!” — відмітив собі Лаптев, який не любив встрявати до справ, де можна було постраждати.

Задумливо подивився крізь вікно, він викликав одного автоматника, швидко написав записку. Даючи її автоматникові, він щось тихенько сказав. Автоматник вийшов. Старший лейтенант, уже не дивлячись на Хробака, почав щось швидко писати.

Хтось увійшов. Хробак оглянувся.

Позаду стояв капітан. Змірявши злим поглядом Хробака, він підійшов до старшого лейтенанта. Той, звівши брови, кивнув на Хробака. Сторожев запитав:

— Хто це?

— Перебіжчик від партизанів. Повідомляє, що є можливість захопити штаб Кожухаря в Чорнушках. Як це вам подобається? .. Добре було б зробити наліт на хутір, зробити засідку на Кожухаря.

Сторожев примружив одне око:

— А як там уже зроблено засідку на нас? .. А як цей, — він махнув рукою в бік Хробака, — спеціально підсланий, щоб заманити нас? ..

Лаптев здивувався, заговорив тихо:

— Він же власним життям ризикує...

Сторожев посміхнувся до Лаптева.

— Ой, Лаптев, молодий ще ви, недосвідчений. Бачив я на своєму віці немало партизанів і підпільників, які свідомо йшли на смерть, яка нам потім дорого коштувала! — він перевів погляд на Хробака: — Ваш платний?

— Ні, справді добровільно прийшов, — відповів Лаптев. Потім він звернувся до Хробака:

— Все розказали?

— Нічого не втаїв. Та що я можу втаїти? Я у тридцять дев'ятому році, коли перший раз до нас прийшли совети, видав двох націоналістів.

— Провокатор? — глянув на нього Сторожев. Хробак відвів очі набік:

— Я ж не за гроші, товарищу капітан.

— Значить з любови до мистецтва?.. Маєте охоту, Лаптев, возитися з таким дрантям, — розстріляйте його!

Хробак зіщулився, зблід.

Сторожев узяв зі столу протокол допиту і почав читати.

— Ого, — промовив він, — та тут, здається, мова йде про моїх давніх знайомих! Оксана Сердюк!.. „Сокіл”, якого ми у Львові не могли зловити!..

Очі Сторожева заблищали, він механічно супроводжував кожне речення протоколу, тихо ляскаючи долонею по столі.

— Так... так... Не погано!..

Так от, Хробак, чи як там тебе, будеш нас супроводжати. Спробуєш тікати — заб'ємо! Можеш іти!

Коли Хробак і конвоїри вийшли, Лаптев запитав:

— Ви що, маєте намір вирушити на Чорнушки?

— Маю твердий намір, — відповів Сторожев.

III

Не на таке прийняття розраховував Хробак, коли з уявою про удар по партизанах (тільки при допомозі його, Хробака), тікав до ворога. Певно, що він не робив ставки і на особливу подяку збоку карників, маючи власний досвід, що до провокатора з відразою ставляться навіть ті, хто користується його послугами. Але він, як йому здавалося, мав право хоч би на холодну ввічливість, яку він запам'ятав ще з осені 1939 року.

Тієї ночі, коли він тікав лісовою дорогою, багато образків промайнуло в його голові.

Пригадав, як він зробив донос до НКВД на своїх двох товаришів, які потім були заслані десь до Сибіру. Проста заздрість — товариші мали більший успіх у дівчат, ніж він — привела його до НКВД. Хробак зумів позбутися своїх конкурентів, але сам став зняряддям, сексотом у НКВД. Правда, він намагався позбавитись цієї небезпечної роботи. Тоді НКВД „провалило” його, розкрило перед націоналістичним підпіллям. Тільки випадок врятував Хробака від справедливої помсти. А потім прийшли німці. Вони знищили тих українських підпільників, що знали про провокаторську роль Хробака. Він став „стукати” до Гестапо. Повернення большевиків знову вибило ґрунт з-під його ніг. Хробак зрозумів, що большевики не помилують його за працю в Гестапо. І він опинився в УПА тільки для того, щоб при зручній нагоді

врятувати собі життя зрадою. Він не міг довго лишатися в партизанці. Назавжди він запам'ятав той день, коли судили одного провокатора, професора Гаркавого. Власна донька свідчила проти батька. Розстріляли, знищили того провокатора. А розшукали ж його чорт зна де, чи то в Києві, чи у Львові. І хіба ж міг Хробак лишатися в партизанах, щохвилини чекаючи, що хтось дізнається про його минуле і тоді — прощай життя! Він жив у постійному страху. Ненависть зросла з того страху, ненависть супроти тих, хто може покликати і його, Хробака, до відповідальності. Ненависть, страх і віра в порятунок життя дали йому силу, бігти майже впродовж усієї ночі . . .

Десь по обіді Хробак вийшов у супроводі конвоїра, вийшов на вулицю з комори, в якій він сидів під колодкою.

Бойовою похідною колоною вишикувалися вздовж вулиці мотоциклі й авта. Хробака підсадили на передне авто.

Карники вмощувались на мотоциклі й авта без охоти. Вони скоса поглядали в бік Хробака. Видно, брати участь у затіяній операції проти партизанів нікому не хотілось. Та й виступали вони проти знаменитого загону Кожухаря, якого більше за інших боялися зустрічати на своєму шляху.

Нарешті всі карники повсідалися. Сторожев і Лаптев перейшлися вздовж усієї колони наперед, забрались до особового авта.

Пролунала команда:

— Заводь!

Загули мотори. Двоє карників, що стояли в транспортному авті обабіч Хробака, відбезпечили свої автомати. Колона рушила, розмотуючи за собою широку стрічку пилюги і відпрацьованого газу.

*

* * *

Обідньої пори, перевіривши виставлені довкола хутора секрети, „Сокіл” верхи повертався в Чорнушки. Зупинив коня біля хати-шпиталу, вирішив навідатись, як тут, а потім засісти з п'ятьма партизанами свого відділу обговорювати окремі деталі висадження в повітря залізничного мосту.

В провізоричному шпиталі було тихо й чисто. Оксана з Христинкою провітрили кімнату. Біліли пов'язки на поранених. Дівчата понавіщували в кутах в'язанки пахучої трави, і приємні пахощі її перебивали запахи від медикаментів.

„Сокіл” поздоровкався з дівчатами і пораненими.

— Ну, як тут у вас?

— Як бачите, — відповіла Христинка. — За порядок похвалите?

— Похваляю, Христинко!

— Дуже?

— Дуже.

Від цієї простої похвали дівчина почервоніла. Погляд „Сокола” сказав їй більше, ніж його слова. Але й „Сокіл” трошки почервонів, бачачи, як з усмішкою на нього й Христинку дивиться Оксана і, вже як начальник, серйозно сказав:

— Повернеться командир загону — скажу йому, що вас, Христинко, можна прийняти в партизанку!

— Не можна мені до партизанів напостійно. У мене мати хвора, нікому доглядати, — промовила тихо Христинка, дивлячись на підлогу.

„Соколові” якимось дивно зацеміло серце, він відвів від Христинки очі і, показуючи на одне вільне ліжко, запитав Оксану:

— Хто тут лежить?

— Їздовий з харчової валки Хробак.

— А де він?

— Вийшов вночі прогулятися, подихати свіжим повітрям, і десь, мабуть, в іншій хаті влаштувався. Нема чого піклуватися, він вже майже видужав.

— А оце непорядок, — „Сокіл” повернувся до поранених. — Начальником над вами є санітарка Оксана Сердюк і кожний мусить їй давати рапорт, куди йде.

— Та ми нікуди не ходимо, — відповів за всіх один партизан.

„Сокіл” пообіцяв ще завітати і вийшов. Дівчата проводили його на вулицю. Коли вертались до кімнати, Оксана затримала Христинку в сінях:

— Що, Христинко . . . любиш ти його?

Було в словах Оксани щось душевне, материнське. Христинка тихо відповіла їй:

— Люблю . . . та не знаю, чи любить він мене.

— Любить „Сокіл” тебе, я бачу . . . Приглядається до тебе та й себе перевіряє.

Христинка ще тихіше промовила до Оксани:

— Та він ніколи нічого мені не говорив.

— А тобі говорити треба? Сама не бачиш — любить, хоч і не говорить . . . Не говорить зараз — потім краще скаже. Парубок чудесний. Він життям своїм ризикував, мене від смерти рятуючи.

— Чула я про це. Він дуже сміливий. І ви, Оксаночко, теж дуже сміливі — розказував мені „Сокіл”, як вас у в’язниці катували, а ви нікого не зрадили, — вона передихнула і додала: — А я, ось, не смілива . . . Навіть не знаю, чи не втекла б, якби „Сокіл” почав признаватися мені в коханні . . .

Оксана засміялась, ніжно погладдила її по плечах:

— Не тікай . . . — і пішла до поранених. Христинка пішла слідом за нею.

*
*   *
*

Якась неясна тривога зародилась у душі „Сокола”. Він прискочив на лісову галявину до штабної землянки. Йому назустріч вийшли Чобітко і ще чотири партизани.

— На коней! — наказав їм „Сокіл”.

За пару хвилин хлопці були вже верхи коло нього.

— З хутіра зник вночі Хробак. Я опитав усі хати — ніхто з селян його не бачив. Чортяка його знає, може хропе десь у кущах, а може... — „Сокіл” замовк, глянув на хлопців.

— Неможливо, щоб він утік до карників, — сказав Чобітко.

— Хто зна... Даю вам п'ятнадцять хвилин часу. Скочте до виставлених секретів, запитайте, чи не бачили там Хробака. Мене знайдете коло шпиталю. Гайда!

Вони неслись на конях деякий час групою, потім „Сокіл” звернув на хутір, а інші партизани подались в різних напрямках, туди, де були виставлені секретри.

„Сокіл” за п'ять хвилин уже був коло шпиталю. Прив'язав коня до тину, пройшов на подвір'я. Під деревами, що стояли край двору, побачив три підводи. На одній з них сидів старший їздовий похідного шпиталю, вже літній, років під п'ятдесят, партизан Гарбуз.

„Сокіл“ привітався і, не чекаючи на відповідь, зразу запитав:

— Дядько Юхиме, у вас коні в порядку?

— Як завжди, хоч зараз можу запрягти.

— А де інші їздові?

— В стайні біля коней.

— Не пускайте їх нікуди, чекайте на мене.

— Кого не пускати, їздових чи коней? — запитав завжди здатний до гумору Гарбуз.

— Ні їздових, ні коней, — відповів „Сокіл“ і пішов на вулицю. Сів на східці маленького ганку шпитальної хати, задумався: „Невже втік?“

Через п'ять хвилин прибув Чобітко, а за одну-дві хвилини пізніше й інші вершники підлетіли до шпиталю. Відрапортували, що ніхто Хробака не бачив...

— Ясно, що робити, — сказав „Сокіл“ і почав розпоряджатись за інструкцією, яку отримав учора від Кожухаря. Чобіткові сказав, щоб їхав на лісову поляну і передав наказ охоронній залозі, що складалася з десятиох партизанів, евакуюватися з штабним майном далі в лісові хащі.

— Коні й підводи у них напоготові, майно ще від учора спаковане. Старший залоги Рябко знає, куди треба їхати. — Він махнув Чобіткові рукою. — Сам повертайся сюди!

Гукнув на подвір'я:

— Гарбуз! Запрягайте всі вози і виїжджайте сюди! — потім кинув до чотирьох партизанів:

— Допоможете примістити на підводи поранених. Ходімте, — і пішов у шпитальну хату.

Через десять хвилин Оксана з пораненими була вже на возах. „Сокіл“ наказав двом партизанам супроводжувати верхи поранених до лісу, а звідти Гарбуз уже мусів сам провадити транспорт за добре відомим йому маршрутом.

— Потім женіть до харчової валки і передайте наказ — хай теж негайно евакуюються. Там знають, куди їхати! — сказав він вершникам, що від'їжджали супроводжувати поранених. — Виконаєте мої накази — повертайтеся до четвертого секрету, на допомогу Іванові і Щедрикові. Коней лишіть в схованці в лісі.

Двом іншим вершникам було наказано повідомити мешканців хутора про небезпеку нападу збоку карників і порадити їм ховатися в лісі. Після виконання цього доручення вони мусіли також сховати коней в лісі, а самі приєднатися до виставлених у секрет партизанів Бучика і Зайченка.

Лише коли всі роз'їхалися, „Сокіл“ зітхнув з полегшенням — всі заходи безпеки були ним завчасно вжиті. Залишалось тепер тільки чекати на можливу появу ворога і, залежно від його сили, приймати дальші рішення. В разі неспроможности стримати карників — усі партизани, що виставлені до секретів, знають, куди відходити на збірний пункт. „Слава Богу, що встиг виконати інструкцію Кожухаря... Скільки ж клопоту завдав своїм зникненням цей пад-

люка Хробак“ — подумав „Сокіл“ і почув, що хтось з-заду поклав йому руку на плече. Він обернувся.

Перед ним стояла Христинка.

— Ти чого тут? — розгублено спитав „Сокіл“.
— Біжи хутко додому, забирай матір — і до лісу!..

— Пощо? — сказала Христинка.

— Ти слухай мене, сховайся! — повторив „Сокіл“. — Бережи себе, Христинко!

Дівчина зробила крок і опинилася коло нього близько-близько.

Здавалося Христинці, що розлука їхня буде довгою, і на всі заборони вона махнула рукою: на вулиці, хай говорять, що хочуть. Вона обняла його шию руками, притиснулась до нього. „Сокіл“ заглянув їй в очі і поцілував її. Потім вона відштовхнула „Сокола“ і суворо сказала:

— Бережи себе!

Він посміхнувся. Вона повторила:

— Бережи!

— До побачення, Христинко... Ти ховайся!

— Сховаюсь, милий, — промовила Христинка і побігла додому.

„Сокіл“ дивився їй услід. Голова його горіла від того, що сталося. Видко і щастя, як і горе, не приходять окремо... Світ довкола „Сокола“ розсунувся, став широким. Якою щедрою буває іноді доля!..

Стрілянина з-за хутору, звідти, де були виставлені секрети, протверезила „Сокола“.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

I

Жменька партизанів на чолі з „Соколом“ змогла затримати передовий підвідділ карників лише на п'ятнадцять хвилин. Вистрілявши всі автоматні диски, партизани відступили в ліс. На дорозі лишилися забиті і поранені большевики. Власних втрат група „Сокола“ не мала.

Карники влетіли на хутір з двох боків, після того, як кулеметною чергою пройшлись по ньому з кінця в кінець. Стріляючи у вікна хат, проїхали вуличкою мотоциклісти і зупинились коло хати, де ще недавно був партизанський шпиталь. Незабаром у хутір в'їхала вся колона карників.

Сторожев, знервований партизанською засідкою і боем, вискочив з авта і піднявся на маленький ганочок хати. За ним пішли штабні старшини.

В хаті було порожньо, вітер хитав розкритими дверима і вікнами, лякав карників: усе їм здавалося, що хтось сховався за дверима...

Прийшов старший лейтенант Лаптев і відрапортував Сторожеву, що нікого з партизанів на хуторі не виявлено.

— А хто ж двадцять трьох солдатів поклав? Ніхто, по вашому?

Лаптев знизив плечима:

— Партизани відійшли в ліс.

— А де той . . . як його . . . Хробак? — запитав Сторожев.

— Вмирає . . . в живіт поранило . . . дуже му-читься.

— Треба його перев'язати, дати медичну допомогу. Він мусить говорити, від нього ми дізнаємось, куди сховались партизани. Ходім!

Вони вийшли на подвір'я. Сюди вже були зведені трупи забитих карників. Поранилих розмістили в тіні, біля стайні. Звідти неслися стогін і лайка. Сторожев і Лаптев підійшли до поранилих. Один сержант, з перебитими ногами, в нападі дикої злості й заздроси до тих, які лишилися цілими, метався по землі, бив себе по поранилих ногах, кричав від болю. Очі його горіли божевільним вогнем. Лоб покрився краплями поту, волосся було розпатлане. Кров калюжею стояла під ним.

Хробак лежав осторонь. Синювата блідість покрила його обличчя. Він важко водив головою і тихенько стогнав. Живіт у нього надувся, штани і сорочка просякли кров'ю. Сторожев нагнувся над поранилим:

— Ти мене чуєш?

Хробак моргнув — значить чує. Капітан спитав:

— Де ж партизани? На хуторі нікого немає. Де штабне майно?

Хробак подумав, потім прошепотів:

— Втекли або ховаються... Пити!.. Христа може знати... Пити!

— Не можна тобі пити! Сказав капітан. — Яка Христа?

Хробак з напругою сказав:

— За пораненими партизанами ходила... четверта хата звідси живе...

Сторожев послав трьох людей за Христею, а сам промовив до Лаптева:

— Теж, мабуть, втекла до лісу!

Хробак втратив свідомість. Сторожев стривожився:

— Вмирає!

— Ні, при такій рані довго живуть, — байдуже відповів санітар, що порався коло поранених.

*

Від „Сокола” Христинка побігла додому. Вона бігла і думала про їх признання в коханні, несподіване і просте. Коли „Сокіл” вперше, три тижні тому, появився з партизанами на хуторі, вона, побачивши його, зразу відчула, що він — їй бажаний. До цього вона ніколи не думала про кохання, ні на кого не звертала уваги. Коли поцілувалась дівчина із своїм коханим — наче

обіцянку дала бути йому вірною, бо знала: другий поцілунок з'єднає їх не скоро. Страх пронизав її всю, коли майнула думка, що хутір оточують карники і „Соколови” треба пробиватись через їхній вогонь, що кулі вбивають і тих, хто багато кохав, і тих, хто вперше в житті поцілував дівчину.

Потім дівчина почула дивний свист... ще і ще... „А це ж кулі!” — здогадалась вона і кинулась на землю. Полежала якусь мить, зірвалась на ноги, перескочила через тин і добігла до дверей хати. У дверях стояла мати.

— Мамо, йдіть у хату... Я тут.

Мати тихо зойкнула:

— Доню моя!

Христинка пройшла в сіни, замкнула двері. Мати припала до неї, плачучи.

Дівчина відвела її до ліжка.

— Заспокойтеся, мамо.

Обняла матір за плечі і сіла поруч неї. Потім поклала голову на коліна матері. Старенька опустила на гаряче чоло доньки свою суху, теплу долоню.

— Господи Боже, як я перелякалась. Думаю: де ж вона, моя рибонька?... А довкола вже стрілянина... Аж мені серце зайшлося.

Христинка не відповіла їй. Вона відганяла від себе думку, що „Сокіл” може бути забитий, намагалась переконати себе, що він уже в безпеці. Деревя шумлять над ним і він посміхається, уявляючи собі лють карників, які не знай-

шли на хуторі ні одного партизана. Але серце щеміло. Вона заплакала. Мати схилилась над нею:

— Що ти, доню? . . . Що з тобою?

— Страшно, мамо! — сказала Христинка.

Мати зрозуміла, що відбувається в душі доньки. Вона тихо сказала:

— Вони вже в лісі . . . Може ти когось із партизанів покохала, доню?

— Так, — тихо відповіла донька.

Мати закрила очі.

— Що ж, доню . . . Люби . . .

Христинка зняла з голови долоню матері і притиснулась до неї залитим сльозами обличчям.

Різкий стукіт у двері вивів Христинку і її матір з забуття. Вони здригнули. Стукіт повторився.

— Відкривай!

Христинка визволилась з обіймів матері і встала з ліжка. Мати перелякано вхопилася за неї.

— Куди ти, доню?

— Стукають! — спокійно відповіла донька. — Треба відчинити. Всеодно двері висадять, не допоможе.

Христинка швидко підійшла до дверей. Мати підскочила до неї і, відштовхнула її, прошепотіла:

— Ховайся . . . Мені, старій, нічого не буде, а ти молода . . .

— Знайдуть, — сказала Христинка і відкри-
ла двері.

— Ти Христина? Ходім! — вигукнув карник
і наставив на дівчину автомат.

Мати кинулась між донькою і карниками, за-
кричала:

— Не візьмете! Не пуцу! Рятуйте, люди, ря-
туйте!

Її пронизливий крик залунав на подвір'ї. Хри-
стинка кинулась до неї.

— Мамо моя! Мамо моя, рідна! . .

Мати глянула на неї, докірливо тихо сказала:

— Що ж ти, доню, не втекла . . . Крізь вікно б.

Карник шарпнув Христинку за руку, проці-
див крізь зуби до матері:

— До поранених її поведемо.

Почувши, що її поведуть до поранених, Хри-
стинка заспокоїлась. Мати перехрестила її, поці-
лувала і сказала:

— Іди, доню.

І Христинка пішла.

Коли йшли вуличкою, Христинка помітила,
що на хуторі товчуться лише військовики. „Зна-
чить, всі люди встигли втекти до лісу“, — поду-
мала вона і в душі зраділа від цієї думки.

Її привели до поранених. Христинка пізнала
Хробака. Вона знала, що він самовільно вночі
лишив шпиталь, але ніколи не могла подумати,
що Хробак перекинувся до карників. Христинка
подумала, що Хробака вони взяли пораненим до
полону. Гострий жаль вколів їй серце. Вона

з болем глянула на його обличчя, на засмарований кров'ю і грязюкою його одяг.

Санітар, що порався коло поранених, дав їй бинт, спирт і сказав:

— Доки капітан не прийде, приводь його до порядку! — показав рукою на Хробака.

Христинка стала на коліна, схилилась над Хробаком і подивилась йому в очі.

— Не встиг втекти? — прошепотіла вона і погладила йому волосся. — Не встиг втекти?

Хробак закрив очі. Христинка зрозуміла: пощо питати, коли й так видно! Обережно, намагаючись не спричинити болю, вона почала знімати з нього одяг. Хробак застогнав. Христинка обережно змила з нього грязюку довкола рани, наклала тампон, шепочучи:

— Ну, нічого, нічого, Хробак! Терпи, милий! Потерпи трошки . . .

Сльози навертались їй на очі, коли вона бачила, як у муках здригається все тіло Хробака від дотику легких її рук.

— Потерпи, милий!

Ці слова вона говорила вголос, потім шепотом спитала, побачивши, що він зупинився каламутним поглядом:

— Всі наші встигли відступити? Нікого ці катюги більше не взяли?

Вона чекала відповіді, а Хробак раптом забився і застогнав, наче хотів кудись тікати. Він щось шепотів, але Христинка не могла розібрати жадного слова. Стала гладити його по голові, але Хробак бився ще сильніше.

До поранених знову підійшов Сторожев. Він відсунув на бік Христинку, сказав двом автоматникам:

— Дивіться за нею!

Хробак відкрив очі.

— Живий? Говорити можеш? — глянув на нього Сторожев.

Хробак відповів слабим, глухим голосом:

— Можу.

„Що це він?“ — подумала Христинка, —
Що говорити? „Адже всеодно не помилують!“

— Ви знаєте всіх, хто допомагав партизанам?
— спитав Сторожев.

Христинці стало холодно. Хробак відповів тихо, але розбірливо:

— Всі вони одним миром мазані!

У Христинки затряслися руки і зблідло обличчя. А Хробак тим самим глухим голосом мовив:

— Всіх селян, що не втекли до лісу з хутора, треба під один гребінець... і старих, і молодих...

Лаптев щось сказав на вухо Сторожеву.

— Називай прізвища! — наказав Сторожев.

Христинка завмерла. Зараз чоловік, котрого вона щойно жаліла, накличе нещастя на людські голови. І жаль, який ще перед хвилиною вона мала до нього, ніжність і співчуття видались їй ганебними. Вона здригнула від огиди. Зараз Хробак назве людей. Зараз вони поховались, але їх і через рік і два позабирають, пріз-

вища стануть же відомими. Хробак вже тяжко передихував і заворушив губами, збираючись з думками. І запобігти цьому вона, Христинка, не може . . .

— Скажи прізвища тих, хто допомагав партизанам! — повторив Сторожев.

Як вперто чіплявся за життя Хробак! Скільки злоти було в цій скаліченій людині, котра, вмираючи, тягла за собою інших, щоб дати вихід своїй ненависті! Христинка почула, як Хробак назвав прізвище її, потім імена і прізвища коло десятиох селян. На хвилину Хробак замовк, потім сказав, що партизани не могли втекти далеко, що поранених партизанів перевезено до недалекої лісової схованки, що в іншій схованці перебуває харчова валка партизанського загону і штабне майно. Він часто дихав, в горлі у нього хрипіло, груди підіймались нерівно. Гострі напади болю іноді перебивали його слова і тоді він починав стогнати, лаятись.

— Як знайти ці схованки? — запитав Сторожев. — Ти знаєш, де вони?

— Знаю, — відповів Хробак і знову застогнав від чергового нападу болю.

„Зараз він все прозрадить“, — подумала Христинка. Вона блискавично уявила собі, як понесуться до лісу машини і мотоциклі, як по стежках, тасмних, відомим тільки партизанам, поповзуть карники. Постріли і крики порушать лісову тищу, і кров зросить пожовклу осінню траву. Уявила „Сокола“ забитого.

Нова коротка думка примусила її здригнутися. Вона випросталась, кинулась до Хробака і туди, де на білій перев'язці, зробленій її руками, виднілась рожева пляма просяклої крові, з силою вдарила ногою. Хробак рванувся і захлинувся червоною піною. Очі дико викотились. Слідом за цим чорна кров хлинула у нього з горла, затопила всі слова, які він збирався прохрипіти.

Сторожев вихопив пістолю.

Карники з усіх боків кинулись до Христинки. Вона не чинила спротиву. Їй заломили руки. Поранені завовтузились, підводячись. Сторожев підійшов до Христинки.

— Ти що ж це, дівко? А?

Христинка назіть не глянула на нього. Тепер їй було всеодно. Ніхто тепер не зрадить схованок партизанів. Значить вони в безпеці. Вона знала, що тепер її не помилують, що не бути її щастю, але інакше вона зробити не могла. І дивний спокій огорнув її. Наче не їй заломлювали руки, наче не до неї все ближче присувалося обличчя капітана, скривлене люття.

Сторожев замахнувся.

— Не смій! — твердо, але глухо сказала Христинка. І Сторожев не вдарив.

Те, що зробила Христинка, приголомшило карників. Вони розступились. Христинка стояла тепер зовсім вільно. І поранені і група карників, що оточувала її, мовчали.

Сторожев сховав пістолю і різко гукнув:

— До штабу! — і не дивлячись ні на кого, швидко, наче тікаючи від якоїсь небезпеки, пішов з подвір'я.

Старший лейтенант Лаптев підійшов до Христинки:

— Йди!

Христинка зробила два кроки і почула, як хтось із карників позаду голосно сказав:

— Людину вбила... Ну, ді-івка!

Христинка обернулась:

— Людину? Собаку погану!

Лаптев штовхнув її в спину:

— Мовчать!

II

Христинку замкнули в штабі до темної комори. Вона довго стояла, не в змозі обдумати все, що сталося. Слухала кроки вартового за дверима. Потім відчула, що заболіли ноги. Помацала в гемряві руками, сіла на підлогу, прихилившись спиною до стіни.

Тільки тепер їй стало важко. Тільки тепер вона зрозуміла, що сьогодні закінчиться її сімнадцятилітнє життя. Що було в ньому, в цьому короткому житті?

Батька Христинка не пам'ятала. Мати працювала від зорі до зорі. Під час її відсутности, Христинка була зовсім самотньою. Вона бродила по хаті і мовчки бавилась з лялькою, котру зробила мати. „Ось тобі цяця, доню!“ Христин-

ка цілий час тягала ляльку на руках, гойдала її, одягала, іноді лаяла — це бувало, коли мати їй самій за щось вимовляла.

Коли підросла, разом із матір'ю почала робити все, що приносило заробіток. І з часом порожня їхня хатка стала іншою. Пам'ятає Христинка, як повісила вона перші фіранки на вікна. Зразу стало якось затишно, і світло, що пробивалось крізь білі фіранки, по новому освітило хату. Тоді мати обняла доньку, притиснула до себе і тихо сказала:

— Доню моя . . . Робітниця . . . Золоті руки.

Дорогими були ці слова: сухі руки матері, покриті товстими синіми жилами, порепані і обвітрені, знали, що таке праця.

Всяка праця добре виходила в Христинки. Все охоче запрошували її селянки собі на допомогу. Характер у Христинки був добрий. Завжди вона була привітна, тепла ласкою, що йшла від серця, від доброго наставлення супроти людей. Але ясно бачила вона, що на цьому світі чомусь мало щасливих людей.

Дивилась Христинка в минуле життя своє і все згадувала. І не встигла вона всього згадати, пожаліти себе, по-дівочому розплакатись, як у снігах почувалися кроки. Хтось відчинив двері і сказав до неї:

— Виходь!

Вона встала і вийшла. Яскраве світло засліпило її. Два автоматники підштовхнули її:

— Ну, пішли, дівко!

- Вже? — прошепотіла Христинка.
— Пішли! — повторили карники.
— Не ведіть через хутір . . . бо мати побачить!
— попросила Христинка.

Вона пішла городами. Автоматники за нею. Христинка йшла замислена, як ходила з матір'ю на роботу. Тоненька зморшка пробилась у неї на перенісці. Їй не вірилось, що скоро вона умре, і гнітюче чекання робило важкими останні хвилини. Вона запитала:

— Куди?

— В чисте поле, — злісно відповів один автоматник.

Значить, кінець . . . Христинка почала робити менші кроки. Дівчина звертала увагу на все, що раніше не помічала. Почула вона, як, ген — від тієї ялинки, долітає до неї смолисте дихання. Вдихувати б їй ці пахощі повними грудьми довго-довго . . . І потягло її до ялинки . . . Вона обернулася:

— Хочу коло ялинки.

І, знаючи, що їй не відмовлять в останньому проханні, повернула до ялинки.

Золоте павутиння проносилося над головами трьох людей, що крокували по пожовклій траві.

Один конвоїр тихо сказав до іншого.

— Шкода дівки . . .

Той відповів:

— Шкода.

І знову йшли вони за Христинкою. Як тихо не обмінялися конвоїри словами між собою, заго-

стреним слухом людини, що доживає останні хвилини, Христинка впіймала цей шепіт і розібрала слова. І надія, що ніколи не лишає людей, як добрий і вірний друг, в самі найважчі хвилини, спалахнула в ній. Усім своїм еством вона напружено і радісно чекала слів: „Тікай, дівко!“, слів, які зробили б її вільною і лишили б їй життя. Дивне життя, де кожна мить неповторна і не схожа на інші! . . . І пахощі дерев, і шелест трави стали якимись особливо найціннішими, наче нічого дорожчого в світі немає.

Нестерпно світлішало небо, наче ставало воно яскравішим з кожним кроком Христинки.

Дійшовши до ялинки, Христинка зупинилась і відчула, що їй треба обернутися. Вона обернулась і завмерла. Один автоматник сидів на землі. Він охопив голову долонями і закрив очі, Другий підняв автомат і цілився в Христинку.

Христинка не встигла нічого подумати. Вона тільки глибоко-глибоко зітхнула. Здавалося, повітря довкола не вистачить, щоб наситити груди. В грудях раптом стало гаряче, наче хтось хлюпнув окропом на неї. Христинці стало страшно. А повітря все сильніше і сильніше вливалось до її напіввідкритого рота. Гострий біль ризонував їй. Вона глянула понад голову автоматника, що цілив у неї. Багряні хмари повзли небом, кидаючи кривавий відблиск. І трава, і небо, і тінь від ялинки, і той автоматник, що закрив очі, і той, що хотів убити її, — все затяглося червоною мрякою. Ця мряка ставала все густішою. Визиркнув крізь неї блакитний шмато-

чок неба, а потім закрився і він. Червоне стало чорним. Хтось обережно підхопив Христинку, гойдонув, як гойдала в дитинстві мати. Потім усе зникло... Вона не чула пострілів. Лише різкий біль ударив у груди. Христинка хотіла прикласти долоню, щоб вгамувати той біль, але, широко махнула руками, без стогону впала.

Тінь від ялинки покрила Христинку, і в сутінках тіні обличчя її, здавалось, світилося. Одна коса розплелась, і потік золотого волосся залив її плечі. Христинка лежала на боці з відкритими очима. Тоненька ниточка крові витекла з кутика рота, зазмійлась по щоці і потекла за комір.

Автоматник підійшов до Христинки і взяв за руку. Рука була нежива, покірна.

*
*   *
*

Глянувши на матір Христинки, на її прозоре обличчя, виснажене тіло, сиве волосся, що вибилося з-під хустки, на змучені її очі, Лаптев коротко поговорив з Сторожевим і сказав старій:

— А ти дякуй капітанові. Він не карає тебе, хоч ти на те й заслуговуєш. Сподівається, що не будеш дружити з партизанами.

— Де моя донька? — спитала мати Христинки.

Старший лейтенант не відповів. Стара знову спитала його:

— Де моя донька? — вона стояла, не відриваючи очей від офіцера.

Криво посміхнувшись, Лаптев кивнув. Підскочив автоматник, підхопив стару під лікті і повів від штабу геть.

Сухими очима подивилась мати на нього.

— Де моя донька?

Карник відступив на крок у бік. Цей настирливий погляд стурбував його. Він поправив автомат і повернувся, щоб відійти. Стара торкнула його за рукав:

— Де моя донька?

І, щоб відчепитись, не дивлячись на неї, карник сказав:

— Шукай — знайдеш... Звідки я знаю, де твоя донька. — Потім загрозив їй автоматом, гукнув: Іди, іди звідси! Сказав тобі: шукай — знайдеш!

Він плюнув і пішов геть. Мати проводила його довгим поглядом. Від того, як сказав карник — „шукай — знайдеш”, холод мурашками пробіг по тілі матері. Недобре було в цих словах. Вона обернулась і пішла вуличкою. Зупинялась коло кожної хати. Стукала. Довго вдивлялася в німі вікна. Обійшла весь хутір. Христинки ніде не було. Тоді вона подумала, що, може бути, донька повернулась до хати і чекає на неї там. Вона завершила в бік своєї хати. Спочатку йшла тихо, потім, опанована нетерплячкою, побігла, схо-

пившись за груди руками, щоб стримати биття серця. Влетіла до хати, перевела дихання і тихо гукнула:

— Доню!

Прислухалась. Тихо. Ніхто не відзивається. Тоді шум своєї старої крові в вухах вона прийняла за дихання сплячої людини і з твердим переконанням, що донька заснула, не дочекавшись її, підійшла до ліжка. Воно було порожнє. Доньки в хаті не було. Мати торкнула постіль руками. Крикнула голосно:

— Доню!

Постояла, розглядаючи порожню хату. Холодно. І те недобре, що кинув їй автоматник, раптом стало ясным. Христинка не живе!

Мати вийшла з хати. За тином починалось поле. Далі — узлісся. Вона попростувала туди. Вітер закружляв навколо неї, війнув в обличчя холодом. Золоті віночки на хмарах згасли. Хмари потемніли. Вітер повернувся і кинув старій в обличчя жменю пилуги. Вона дивилась на узлісся. Ні однієї живої душі. Вітер розгулював. Він гнав по землі сухе листя, шумів у деревцях. Чагарник поклонився матері в ноги, і в його зарослях нічого не побачила старенька. Вона постояла, прикривши очі долонею від вітру і притримуючи хустку на грудях. Обернулась. Вітер тріпав на старій одержу, тягнув за кінці хустки, вибивав з-під неї волосся, розстріпував його, кидав на очі, заважаючи дивитися. Стара пішла далі.

Щось темніло коло самотньої ялинки. Мати побігла туди, здаля пізнавши суконку доньки. Вітер стих, лише ялинка щось шепотіла, потім замовкла й вона.

Христинка лежала з відкритими очима. Вона витяглась і видавалась вищою на зріст. Смерть ще не наклала на неї своєї тіні. Вуста, ще рожеві, були напіввідкриті. Розвіяне волосся розляглося золотом на траву і блищало в проміннях сонця, що сідало за обрій.

— Доню! — сказала мати.

Вона роздивилась на доньку і тихо, наче боячись порушити її спокій, опустила поруч на землю. Помітила струмочок крові, що витекла з кутиків рота Христинки, обережно витерла кров своєю хустинкою. Взяла за руку, але донька не відповіла на її потиск. Мати схилилась над Христинкою. Дихання не було чути.

Сльози побігли з очей матері. Вітер налетів, розвіяв полум'я волосся Христинки. Стара розгублено подивилась довкола... Немає більше в неї доньки!.. Чужим, холодним, непотрібним і дивним здалося їй все: і ліс — затишок для змореного, і поле — що годує людей, і далекий обрій, з-за якого приходила погода і сонце.

— Доню, а як же я? — спитала мати...

— А як же я? — спитала вона вдруге і глянула на ліс.

Але в шумі його вона не почула відповіді. Тоді вона встала на повний зріст. Подивилась на небо, вкрите рожевими хмарами.

— Боже мій! — сказала вона молитовно і зашепотіла: — Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний . . . Молилась усе життя, щоб щастя собі здобути, та й не бачила його! . . . Доньку Христю породила — не спала, не їла, всю недолю від своєї хати відводила, щоб не пізнала її донька. Було б їй жити, та з любим кохатися, та Тебе радувати! . . . Коли Ти маєш жаль, коли Ти любиш людей, коли маєш серце — пожалій мене, Господи, Владико мій, надію мою поверни, доньку поверни, Боже! Коли Тобі душі потрібні, візьми мене, я вже зморилась від життя! . . . Боже! — сказала вона і почала дивитись на небо.

Вітер відлетів геть. Ні одна волосинка не поворушилась на голові Христинки. Було дуже тихо довкола. Мати довго стояла, дивлячись на хмари, наче чекаючи чуда.

Але чуда не було . . . Обірвалась остання ниточка, що стримувала горе матері. Мати заголовила і впала на труп доньки. Сльози затулили очі і покрили все каламутним туманом.

III

„Сокіл“ і Чобітко влетіли на засапаних конях в Зелене, коли в ньому ішов жорстокий бій.

Повітря, здавалося, тремтіло від стрілянини кулеметів і автоматів. Ідкий дим пожежі стояв над селом. Воно, майже все, вже було опановане партизанами, лише в протилежному кінці села карники все ж зуміли привести себе до порядку

після несподіваного налету партизанів і чинили організований спротив.

— Де командир загону? — крикнув „Сокіл“ до одного з партизанів, що перебігав через вулицю.

Той махнув рукою кудись у бік.

Командний пункт командира загону вони знайшли на околиці села, на даху покритої залізом будівлі. Кожухар з Балковим лежали на даху, дивились крізь біноклі на вирування бою. Звідси можна було окинути поглядом майже все село.

„Сокіл“ видряпався на дах, ліг поруч Кожухаря, хотів був почати рапортувати йому, але той відмахнувся рукою: „Помовчи!“, і крикнув униз:

— Левчук! Скоч до хорунжого Сахновського, передай, що на нас прорвалися чотири танки! Хай сплять! Чого вони там баряться!

Десь збоку заревів мотор танку і над головами Кожухаря і його оточення з виттям пролетів набій.

— Чобітко! Швидко на ріг он того будинку. Як тільки танк наблизиться, кинеш гранати! Гей! — гукнув він до двох вістунів, що стояли під хатою, чекаючи на розпорядження. — Дайте Чобіткові гранати!

Чобітко побіг. Він досяг вказаної Кожухарем хати, заліг. Як тільки танк, стріляючи на ходу, виринув з-за рогу, партизан кинув під гусениці одну за одною дві протитанкові гранати. По-

вітря здригнулося від вибухів. Танк закрутився на місці і став. Залога вже більше не стріляла, але й не вилазила з танку. Тоді вже не Чобітко, а хтось з інших партизанів, поплазував до танку. Не долізши метрів чотири, партизан кинув пляшку з запальною речовиною на газові рори танку. Схопилося полум'я, почало лизати броню.

Танк горів. Коли вогонь почав просякати до середини, люк башти відкрився. Чобітко скочив до башти і метнув у люк гранату.

Десь, впереміш із стріляниною, покотилось широке „Слава-а-а!“.

— Там он ще один танк. Останній, — прокричав Кожухар. — Злазь, „Соколе“, он, бачиш, щось із протитанковою рушницею сталося.

„Сокіл“ біг, падав, знову біг, і так всю дорогу, метрів сто, доки не дістався до партизана, що лежав під тином з протитанковою рушницею і не стріляв. А танк наближався.

— Ну, що ти? Давай же, давай! — крикнув „Сокіл“.

— Набоїв нема, — сердито відіззався партизан.

Кілька партизанів, що лежали тут же з автоматами, відвернулися. Тоді той, що не мав протитанкових набоїв, піднявся з-під тину і побіг назустріч танкові з затисненою в руці гранатою.

— Даремно він отак!.. Заб'ють його! — вигукнув „Сокіл“.

— Готовий! Нема більше мого друга Миколи!
— закричав маленький партизан, бачачи, як той, що побіг з гранатою, Микола, широко махнув руками і впав на землю.

— Не галасуй. Як там тебе? Бачиш повзе ще!

— Федьком мене звуть, — сказав маленький партизан, і раптом закричав знову: — Живий, Микола! Живий! Справді повзе!

„От шельма, обманув карателів!“ — радісно подумав „Сокіл“, дивлячись, як Микола, викручуючись усім тілом, доплазував до дерева край дороги.

Танк був поруч, Микола метнув гранату. Ста-лева машина стряслась, описала на одній гусениці півкола. З танку вискочили три танкісти. Низько пригинаючись, вони побігли вздовж вулиці назад, в той бік, звідки приїхали. „Сокіл“ і ті, що лежали під тином, піднялись, і обілляли їх дощем автоматних черг.

А Микола, той, що підбив танк, заліз уже в середину його, обернув башту в бік карників і почав стріляти з кулемету, а потім з гармати.

*

* * *

З даху будинку Кожухар стежив за босм, зв'язкові, що прибували від командирів партизанських підвідділів, рапортували йому на гору криком, він давав їм нові доручення і вони знову зникали, щоб передати розпорядження своїм командирам.

Бій вщухав. Зелене було вже зовсім опановане партизанами і тільки з окремих місць долітала рідка стрілянина.

Кожухар бачив згори, як коло ворожої комендантури, в центрі села, виник рукопашний бій. У момент найбільшої напруги командир загону послав туди притриманий у резерві побільшений рій автоматників. Вони в чоло почали розстрілювати карників. Рукопашний бій тривав усього лише п'ять хвилин. Карники не витримали натиску і побігли.

Тяжкий довгий бій раптом обірвався. В Зеленому стало тихо.

Кожухар з Балковим злізли з даху. Командир загону послав переслідувати відступаючих, роздрібнених карників чоту автоматників на чолі з хорунжим Сахновським.

Післанці від командирів підвідділів прибували й прибували до штабу Кожухаря. Вони рапортували:

— Командир четвертої чоти наказав передати: знищено п'ятнадцять авт, двадцять сім мотоциклів, захоплено трофеї... — далі перераховувались трофеї, потім подавалося число знищених ворогів, число власних втрат.

— Командир другої чоти наказав передати... — і знову перерахування...

Коли Кожухар відпустив останнього посланця, обернувся до „Сокола”:

— От тепер ти рапортуй.

„Сокіл” докладно розповів Кожухареві про зраду Хробака, про наліт карників на хутір, про те, що поранені, штабне майно і харчова валка завчасно були евакуйовані, про спротив, який чинили партизани карникам і, поклавши півтора десятка, а може й більше, без жадних втрат відступили до лісу.

Вислухавши рапорт „Сокола”, Кожухар довго роздумував. Потім розіслав гінців в усі кінці села скликати до нього командирів підвідділів.

Командири почали прибувати: хто пішки, хто на коні, а хто й на трофейному мотоциклі. Спитані, змучені, гарячі, задимлені, дехто — зі свіжо накладеними білими пов'язками на голові, з забинтованими руками, вони збиралися довкола Кожухаря.

— Всі? — спитав командир загону.

— Всі, — відповів Балковий.

— Ось що, друзі! — звернувся до командирів Кожухар. — На хуторі Чорнушки господарює із своїм загonom капітан Сторожев. Як і чому він туди налетів — дізнаєтесь пізніше. А тепер справа виглядає так: Сторожев на хуторі і лісовій галявині нікого й нічого не знайшов. Усе і всіх завчасно було евакуйовано. Населення хутора теж пішло до лісу. Значить, Сторожев лютує. Він мав намір зробити засідку на нас, але тепер, напевно від такої думки відмовився — Сторожев не дурний і знає, що наша розвідка нас уже повідомила про заплановану засідку. Але зараз він на хуторі і буде там найпізніше

до завтрішнього ранку. Він розуміє, що хоч розвідка і повідомила нас, але раніше завтрішнього дня ми не можемо дійти до хутора. Ось я вас і скликав, щоб порадитись, що робити. Випустити цього катюгу, який воює проти жінок і дітей, ми не маємо права. Дійти на хутір ще сьогодні вночі — неспроможні. Що ви скажете?

Командири зашуміли, почали перегукуватися, радитись.

За хвилину командир кіннотників Костянець забрав голос:

— Дозвольте запропонувати!

Гурт командирів притих. Кожухар кивнув: „Говори!“.

— Мої хлопці захопили п'ять транспортних авт карників. Авта цілі, бензина є. Може й інші підвідділи не всі ворожі авта попалили. Треба підрахувати, скільки авт на ходу. Посадимо добру половину загону на авта і через чотири-п'ять годин будемо коло Чорнушок. І там порухуємось із Сторожевим, — сказав Костянець.

— Думка правильна, — сказав до Кожухаря тихо Балковий.

— Непогана пропозиція, як ви гадаєте? — звернувся до командирів Кожухар.

— Слушно говорить Костянець! — загомоніли партизанські ватажки.

— Начальник трофейної команди! — гукнув Кожухар до підхорунжого Лапка, який з кількома партизанами сидів під хатою і вовтузився з купою паперів.

— Слухаюсь! — підійшов він до командира загону.

— Перечисліть захоплені трофеї! — наказав Кожухар. — Ви вже встигли все занотувати?

Підхорунжий Лапко почав читати:

— Захоплено абсолютно здатними для вжитку: транспортних авт — дев'ятнадцять, мотоциклів з причіпками — шістнадцять, без причіпок — одинадцять, три легкі скорострільні гармати, склеп з амуніцією: дев'ятнадцять важких кулеметів, сімдесят вісім автоматів, приблизно п'ятсот ручних гранат, близько семи тонн набоїв різного калібру, двадцять одна скриня з медикаментами, коло однієї тонни різних консервів, коло двісті ковдр . . .

— Досить, — перебив його Кожухар. — Отже, авт маємо більше, ніж треба, — промовив він до командирів. Значить, погодимось на пропозицію, яку вніс Костянець. Шоферів, гадаю, маємо достатньо. „Соколе“, поклич сюди Василя Ткачука. Призначаю його на начальника автомобільного підвідділу.

„Сокіл“ козирнув і пішов розшукувати Ткачука, свого давнього товариша по праці у львівському підпіллі. Разом вони колись Оксану Сердюк рятували.

— Робимо так: на одно авто заберемо всіх своїх забитих, поховаємо десь у лісі. Два авта — для ранених. Костянець із своїми людьми пойдуть на конях. На решту авт садовимо всіх людей, ладуємо найпотрібніші трофеї. Все, що не можемо взяти з собою — в повітря! — він гля-

нув на годинник. — Через півгодини автоколона мусить вишикуватись на північній околиці села. Виконуйте.

... На землю опускалися вечірні сутінки, коли заладований на авто загін Кожухаря покинув село Зелене. Ніхто з місцевого населення не прощався з партизанами — місцеве населення Зеленого, перетвореного на базу загонів карників, давно було депортоване.

Через дві години їзди Кожухар зупинив колону в невеликому гаю. Тут вирили братню могилу й поховали забитих. Кожухар висловив коротку промову. Теплим словом згадав він героїзм тридцять чотирьох партизанів, що життя своє віддали за те, щоб Батьківщина була вільною від усяких ворогів українського народу.

— Смерть, яку вони прийняли, підіймає інших на боротьбу. Через це і вмирають партизани. Стати вищим за ворога, так, щоб пам'ять не вмерла й інших пробуджувала, в кого горить серце — найбільший чин перед народом. Вічна слава героям!.. Слава Україні!.. — закінчив свою промову Кожухар.

Тричі вдарили в небо автоматні сальви, на мить розрізали блискавками темний, нічний гай.

Тут же, після поховання, відбулась військова рада командирів. Вирішено авто з пораненими і трофеями послати покищо до загону партизанського ватажка Бровка. Не доїжджаючи з десятків кілометрів до Чорнушок, спалити всі інші авто і пішим порядком вийти на становища, відрізавши Сторожеву шлях до рятунку.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I

На світанку Сторожев наказав зібрати всі свої підвідділи, що були зосереджені довкола хутора, творячи мішок-засідку.

— Пізно. Не повернеться Кожухар на хутір, йому вже донесли про засідку. Треба самим тікати, — сказав він Лаптеву. — Колись зустрінемось ще з цим проклятим Кожухарем!

Не знав капітан, що не довго доведеться чекати йому на зустріч.

Від'їхавши п'ять кілометрів від Чорнушок, загін Сторожева зупинився: головне авто зірвалось на мінах. Авто, разом з трупами і пораненими, карники просто звалили на бік від дороги, щоб колона могла рухатись далі. Але через три десятки метрів друге авто вибухло на міні. Тоді Сторожев послав наперед три авта автоматників з старшим лейтенантом Лаптевим на чолі. Машини Лаптева понеслись по лісовій дорозі, капітан обернувся до завмерлої колони і хотів гукати, щоб люди злазили з авт, займали оброну, але не встиг цього зробити.

Десь попереду почулася стрілянина.

Сторожев, розлючений, подумав: „Партизани! Але звідки? Що за чортяка!“.

Вже не розуміючи, що він робить, капітан наказав колоні рухатися назад.

До нього підскочив лейтенант Трошин:

— Капітане! Не робіть дурниць! Ми не можемо розгорнутися з автами на вузькій дорозі! Треба кидати авта і розстрільною пробиватися крізь партизанську засідку!

Сторожев не встиг відповісти лейтенантові. З обох боків лісової дороги раптом звалився на розгублених карників вихор вогню з автоматів, густий град оліва. Стрілянина перемішалася з криками поранених.

— Залягай! — крикнув капітан божевільним голосом і сам кинувся під кущ збоку дороги.

Він не стріляв. Він не хотів, щоб його постріли зрадили місце схованки. Від тільки дивився, як гинули його вояки, як вибухали три авта з амуніцією, як з усіх боків, куди не глянь, куди не піди, натрапиш на зливу куль. Він бачив, як вистрілявши автоматний диск у напрямку лісу, командир першої чоти лейтенант Трошин, пустив собі кулю в лоба. Він бачив, як ліз по дорозі до кущів лейтенант Нюркін і не доліз... Він бачив на власні очі, як, тікаючи до чагарників, загинули ще кілька його солдатів і сержантів. Правда, він міг їм допомогти, якби відкрив з автомату вогонь он по тому партизанові, що, метрів за двісті, майже не ховаючись, стріляв по дорозі. Але Сторожев не стрі-

ляв. Пощо? Рятувати вояків, сержантів і, знову ж, зрадити свою схованку? По цих кущах, де він заліг, ніхто не стріляє — значить його не бачать... Сторожеву власна його шкура була дорожча за все.

Він тепер ясно розумів, що сталося непоправне і страшне — порятунку не було. І скляними очима знову дивився на забитих на дорозі карників, декого пізнавав по прізвищах. Ніхто їх не поховає, вони вмерли, як бездомні собаки. Сторожеву здригнулися плечі, уявивши собі, як трупи будуть валятися на землі і гнити, розповсюджуючи сморід...

На дорозі, саме супроти того місця, де сховався Сторожев, зразу загорілись два авта. Чорний дим став ширитися, огортати придорожні кущі, дерева. Безперервна стрілянина трохи вщухла. І тоді в капітановій голові спалахнула іскорка надії. Він почав сторожко відповзувати в бік від дороги, від куща до куща, огорнений димом. Так він добрався до густих чагарників і почав лізти далі. Дим різав очі, запирав дихання, а Сторожев „молився”, щоб він не пропав, його рятівник. Чагарник дряпав йому обличчя, дер одяг, але капітан не відчував болю.

Кущі скінчилися і Сторожев побачив перед себе невеличку галявину, а за нею узлісся. Втягнувши голову в плечі, він скільки мав сили, побіг до дерев. Він чув за спиною автоматні черги, але знав, що це стріляють не в нього — над головою не свиснула жадна куля. І все ж, ті

черги підганяли капітана. Добігти, встигнути! Швидше! Ой, чому в нього такі короткі ноги?... Не можна зупинятись. Швидше до дерев! Тільки там порятунок... А, може, він біжить назустріч своїй смерті?.. А-а, чорт із ним!..

Він убіг у лісок і відчув, що задихується, зменшив кроки. Постріли на дорозі стихли, звідти долітали тепер тільки вигуки команд.

Капітан знайшов яроч, зарослий молодими деревами і густим чагарником. Він заліз у самі хащі, ліг на землю, і почав прислухатися до звуків, що неслися від дороги. Недалеко себе Сторожев помітив вояків свого загону, які теж тут ховалися.

Партизани почали прочісувати ліс. „Через цих негідників і мене можуть знайти!“ — подумав про своїх солдатів стривожений капітан.

Він почав шукати більш надійне місце. Залазивши все далі в густі зарослі, капітан наштотував на старшого сержанта із свого загону Сукова, але зробив вигляд, що не пізнав його, і швидко подався в інший бік.

Він заліз в такі хащі, що йому видалось, наче прийшов вечір. Тут віяло вогкістю і гниллю.

Сторожев чув голоси і короткі автоматні черги, що все наближувалися. І ось крізь гилля кущів; зовсім близько, капітан побачив партизанів. Їх було трое. Один з них націлив автомата на землю і наказав комусь встати.

Поруч партизана з'явилася постать старшого сержанта Сукова. Полонений став щось швидко

говорити партизанам, і до капітана долетіли слова: „Командир загону“. Сторожев зрозумів, що Суков говорить про нього. Суков показав рукою в бік, і капітан почув:

— ... Мусить бути там ...

Партизани пішли туди, і Сторожев їх більше не бачив. Причаївшись, він прислухувався до голосів, що долітали то справа, то зліва... „Шукають. Мене шукають“, — здогадався Сторожев. Він піднявся на коліна і намагався стежити за партизанами.

Капітан відбезпечив автомат. Живим він не попаде до їхніх рук... Перше ніж вмерти, він постріляє їх, і в першу чергу — старшого сержанта Сукова...

— Він десь тут, — знову донеслися слова Сукова.

„Мерзотник, — подумав Сторожев. — Зраджує офіцера, щоб врятуватись самому“. Він невільно став підводити автомат — хотілося застрелити цього негідника. Але Сторожев вчасно зупинився.

— Він тут... Я переконаний, що він тут, — доводив Суков.

Але партизан різко махнув рукою:

— Брешеш! А якщо тут — всеодно спіймаємо. Пішли, хлопці!

Один партизан навгад пустив по чагарниках низьку чергу з автомату.

Вони пішли.

*

— Всі повернулись? — спитав Кожухар у Балкового.

Він стояв із своїм помічником на лісовій галябині, оточений командирами підвідділів. Понад сто партизанів сиділи і лежали під деревами, тихо перемовлялися і курили, дехто перевіряв і чистив зброю. Решта партизанів лишилась на дорозі сортувати захоплені трофеї від розгромленого загону Сторожева, а частина людей прочісувала ліс довкола недавнього місця бою.

— Забитих з нашого боку немає, сказав Балковий і зразу виправив себе: — Покищо не було. Точніше не можу сказати, не всі ще повернулись.

— Хто не повернувся?

— „Сокіл“ і Чобітко з десятком хлопців, — відповів хтось за Балкового.

— Чому? Що з ними?

— Вони були в засаді попереду і провадили бій з тими трьома автами автоматників, яким вдалося прорватися.

— Пошліть на розшуки. Може, серед них поранені.

Кожухар обернувся і зустрівся поглядом з Оксаною Сердюк. Дівчина прикусила губи і в розпачі дивилась на нього. В її очах було

стільки тривоги і горя, що Кожухареві стало жаль її.

— Це правда, що... про Чобітка говорять?

— Що про нього говорять? — спокійно спитав Кожухар.

— Ніби він і „Сокіл“ не повернулися?

— Правда.

— Як же це, їх самих кинули?

Кожухар відповів, зморено закривши очі:

— Не самих, а на чолі групи партизанів... Треба було!

— Треба було! — Оксана до болю стиснула зуби. — Загинув Чобітко, загинув Петро!

— Чому загинув? Це неправда, Оксано! — м'яко сказав Кожухар. — Пощо вигадуєш? Ще точно невідомо, але мені здається, що Чобітко і „Сокіл“ живі. Ось чую серцем, переконаний, що вони живі! Такі хлопці не пропадуть!

— Кулі — вони нерозбірливі.

— Кулі нерозбірливі, але людина розбірлива. Тому й послали їх обох до тієї засідки, бо вміють перехитрити кулі. Сміливі і розсудливі.

— Які ж вони розсудливі? „Сокіл“ з Чобітком такі необережні, просто жах! Як запалають, так нема страху для них, зовсім не беруть себе.

— Не розсудливі? Ти не знаєш їх, Оксано. Вони в бою дуже розумні й хитрі. Ось побачиш, повернеться і „Сокіл“, і твій Петро Чобітко. — Кожухар говорив так переконливо і сердечно,

що дівчина невільно повірила. — Петро не повернеться? Вигадала ж таке!

Оксана трохи заспокоїлась. Але коли поверталась до медичного пункту, тривога знову заволоділа нею. Невже зараз, коли впродовж двох днів досягнуто такої великої перемоги над ворогом, їй на голову спаде горе?! Невже Петро Чобітко, відчайдушний і найкоханіший, загине?!

Ні, він не мусить загинути! Вона так любить його! Хіба зможе сонце сходити, якщо його не буде? Хіба зможе день бути світлим, якщо з Петром станеться нещастя? Все довкола потемніє. Ні, він мусить жити! Вона так любить його! Хіба хто-небудь любить так, як вона любить свого Петра? Ніхто на світі! І, вірно, ні в кого не болить так серце, як у неї зараз... Може у Христинки за „Соколом“?..

На медичному пункті Оксана нічого не могла робити. Вона думала тільки про Чобітка. Де він зараз? Що з ним? Згадувала всі свої короткі зустрічі з ним, розмови.

Пригадала, як тиждень тому, після виконання великої диверсії на залізничній лінії, відділ „Сокола” отримав два дні відпочинку. І тоді вона змогла бувати з Чобітком частіше. Пригадала останню розмову.

Вони йшли тихою лісовою доріжкою плече до плеча, і Чобітко, задивляючись на дерева, розповідав...

Він розповів, як прийшов у партизанку.

Карники на його очах розстріляли батьків, сестру кудись завезли, втекти до лісу вдалося лише йому.

Чобітко кілька днів ходив лісом, не пам'ятаючи себе. Йому зустрічалися селяни — він не пізнавав знайомих. Зв'язку з партизанами він не мав, а діставатися до міста боявся. Але йому хотілося воювати проти ворогів, і він вирішив боротися самотньо. Підстеріг якимось під селом міліціонера, несподівано напав на нього і відняв рушницю.

З цієї рушниці Чобітко пізніше підстрелив двох карників, що їхали мотоциклом. Він щоденно виходив з лісу на „роботу” — стежив за дорогою.

В тихі темні ночі він копав картоплю, пік її, забиваючись далеко в лісові хащі, збирав гриби...

Якось Чобітко несподівано нашттовхнувся на незнайомих людей. Він кинувся в кущі, маючи намір відстрелюватися, але ті схопили його, обеззброїли, та ще погрожували побити, якщо буде неслухняним. Вони привели Петра Чобітка в партизанський загін...

Від того часу він побував у багатьох боях, не один раз був наражений на смертельну небезпеку. Коли в загоні було створено диверсійний відділ — Чобітко став першим помічником „Сокола”, — і ось тепер така біда...

Оксана не могла більше стримувати себе, вона вирішила піти шукати його. Може, йому за-

раз потрібна допомога, може, він ще б'ється в лісі або лежить поранений... Вона розпитає партизанів, де він лишився, і піде!

„Куди я піду? А дисципліна? — подумала Оксана, розуміючи, що мусить опікуватися пораненими. — Якщо Петро живий — його знайдуть. Сама ж чула, як Кожухар наказав шукати...“

II

Оксана тривожилась даремно. Видно, чуло її серце, в якій біді коханий.

... Не кожний складає іспит у першому бою. Не кожний приймає своє перше бойове хрещення так, як від нього чекають побратими. І якщо лишається живим той, хто злякався ворога — суворо судять його ті, кого підвів він у бою. А часто буває, що сама доля виносить йому вирок.

Першим з групи „Сокола“ загинув винувачець нещастя. Кинена карниками граната вибухла перед самим обличчям партизана, що лежав при дорозі.

Нестача нервів, страх, який виявив молодий партизан — „новак“, звалилися непоправним нещастям на групу „Сокола“: хлопець відкрив без команди, набагато завчасно, вогонь по трьох автах карників, які неслись на нього. Авта зупинились, не доїхали до підкладених партиза-

нами мін. Шістдесят карників устигли зіскочити на землю і старший лейтенант Лаптев кинув їх проти партизанської засідки.

Важким і нерівним був короткий бій. Карники, розуміючи, що спасіння іншого для них немає, йшли напролом, гинули — партизани розстрілювали їх навіть не ціляючись. Через п'ять хвилин бою від шістьох десятків карників лишилося не більше півтора десятка, що були спроможні стріляти. Але й від дванадцятки партизанів відстрілювався тепер тільки один „Сокіл“ — інші були або побиті, або важко поранені. Перед хвилиною його підтримував ще Чобітко, а потім теж замовк: у перерві між автоматними чергами „Сокіл“ побачив, як Петро опустил голову на землю і застиг нерухомий. Карники ще трохи постріляли, а потім змовкли, зрозумівши, що по них б'є тепер тільки один партизан. „Сокіл“ ясно чув, як хтось із карників командував:

— Заходь з флангів, живим забрати!

„Хочуть оточити!“ — подумав він і пустив три короткі черги по карниках, що перебігли між деревами. І цього разу він теж не промахнувся. Його кулі знаходили тих, до кого послалала їх тверда рука. Ось один, як біг так і впав носом у траву. Інший сперся спиною на стовбур дерева і почав помалу зсуватися, сідати на землю.

Большевики залягли. „Сокіл“ використав цю мить і встиг відбігти до трьох невеликих валу-

нів, метрів за двадцять від місця своєї дотеперішньої схованки. Він знав, що прийшла пора припинити бій. Виглянув з-за валуна і побачив прямо перед собою, метрів за п'ять-шість, двох карників. „Сокіл“ встиг їх скосити автоматною чергою. Саме ця черга й зрадила його. Кулі карників зацокали по валунах, відколюючи уламки. Гострий уламок влучив у „Сокола“. „Сокіл“ похитнувся. Кров потекла „Соколові“ за комір. Злі вогники спалахнули в його очах.

— А ось так не хочете! — вистрілив по двох карниках, що плазували метрів за двадцять від нього. Один з них здригнувся і завмер, а інший, схопившись руками за живіт, почав дико кричати й качатися по траві.

Цілий град куль відповів „Соколові“. Били з трьох боків. „Сокіл“ присів, вичекав трохи, а потім, ховаючись за валунами, почав повзти до кущів, за якими був яроч. Оглянувся і побачив, що семеро карників бігли просто на нього. Він вистрілив. Один посковзнувся і впав. „Сокіл“ знову націлився, натиснув. Автомат мовчав, диск був порожній. В цю мить одна куля вдарила його в ногу, інша опекала руку. Він боляче скривився. Два карники знесли над ним автомати, але він встиг одного перекинути ударом ноги в живіт.

— Прощавай, гад! — обернувся він до другого й з розмаху вдарив карника автоматом по голові.

Інші вже підбігли, колом оточуючи „Сокола“.

Тоді він сам пішов просто на карників, розмахуючи автоматом, наче ціпом.

Хтось крикнув:

— Живим бери!

— Спробуй, візьми! — сказав „Сокіл“.

Хитаючись, увесь залитий кров'ю, він кинувся знову до валунів.

Не хотів живим віддатися ворогам. Подумав: „Від смерти не втечеш!“ — і, зібравши останні сили, з розмаху вдарився головою об камінь.

Впав.

*

* * *

Лаптев, з наспіх перев'язаною, пораненою лівою рукою, порахував своїх людей. Більшість карателів були забиті. Сімох, важко поранених, старший лейтенант пристрілив. Сімнадцятьох не дорахувався — втекли з поля бою. Цілих, непошкоджених лишилось вісім, а легко поранених, разом із ним самим — п'ять. Це було все, що лишилось від шістдесятьох, що їхали трьома автами. На дорозі нарахували чотирьох забитих партизанів, трьох — важко поранених і непритомних, Лаптев наказав покласти на авто:

— Ці знадобляться! Заговорять!

„Сокола“, Чобітка і Михайлюка перенесли на авто. Карники не стали бродити поміж при-

дорожні дерева і шукати решти забитих партизанів. Лаптев махнув рукою:

— Спалити два авта!

Коли наказ було виконано, старший лейтенант сів сам за кермо третьої машини, з'їхав з дороги (він здогадувався, що вона могла бути замінованою), і помалу почав рухатися по узбіччю. Воно було нерівне, горбисте, з пеньками повирубуваних дерев. Авто розгойдувалось, кидало на всі боки, непритомні партизани перекочувались від борту до борту . . .

Метрів через півтораєта Лаптев вивів авто на дорогу і воно понеслось під гору.

. . . Тягнеться безкінцевою сірою стрічкою дорога, дивовижно вигинаючись і вирівнюючись. Спереду набігають все нові і нові дерева, горби і чагарники. Несеться авто. Але ось воно почало гальмувати, звернуло в бік і, проїхавши ще трохи, зупинилось коло старого, покиненого тартака.

Поранених партизанів перенесли під дерева.

— Один вже не живий. А цих, — Лаптев показав на „Сокола“ й Чобітка, — відливати водою! Коли прочуняють — прив'язати до дерев! — наказав він.

*

*   *

Їх прив'язали, як наказав Лаптев. Зачепили страшно поранене плече Чобітка. Партизан зойкнув і щось зашепотів. „Сокіл“, з кулею під

лопаткою, став вдивлятися в свого друга. З розбитої об каміння голови кров стікала „Соколу“ на очі, заважала дивитись.

Чобітко весь зм'як. Коліна його зігнулись, голова схилилась на груди. „Соکیل“ слабким голосом сказав:

— Петрусь... Петрусь!

Лаптев крикнув:

— Не розмовляти!.. — Старший лейтенант метнув погляд на захоплених партизанів, а потім знову почав дивитись, як два карники розводили багаття.

— Нарешті, сказав він, коли вогонь запалав.

„Соکیل“ відкрив очі і подивився на ворогів. Усі вони видались партизанові схожими один на одного. „Соکیل“ зрозумів з виразу байдужости, який мали обличчя карників, що катувати вони звикли.

Лаптев підійшов до Чобітка:

— Будеш говорити?

Чобітко не відповів.

— Знаєш партизанські схованки?.. Знаєш селян, що тримають зв'язки з партизанами?.. Є ж у вас зв'язки?

— Як не бути! — сказав Чобітко. — У нас ця справа добре поставлена... .

— Розкажи нам все, що ти знаєш про зв'язки, про стрічі, про людей!

— Не скажу... .

— Не скажеш?

Чобітко мовчав.

Лаптев ударив Чобітка кулаком в обличчя раз, другий, третій . . .

„Сокіл“ дивився, здригаючи від кожного удару. Холодний піт виступив у нього на чолі. Він закрив очі. Але глухі удари і „не скажу“, яке твердив Чобітко все тихше й тихше після кожного удару, примушували „Сокола“ дивитись. Йому хотілось кричати, але він не міг.

Обличчя Чобітка не можна було розпізнати. Чобітко глянув на „Сокола“ і той устиг прочитати в цьому погляді непереможну мужність. Чобітко спробував навіть посміхнутися до нього — чи це тільки здалося?

Лаптев заглянув йому в обличчя:

— Будеш говорити?

Чобітко ледве відкрив чорні щілинки запухлих очей, глянув на Лаптева, спробував плюнути та губи не слухались його. Нарешті вимовив: „Ні“.

— Будеш! — із злісним переконанням сказав Лаптев.

Старший лейтенант нахилився над багаттям, вихопив палаючу голівешку і обернувся до партизана.

— Будеш! — просичав він. — Брешиш, будеш говорити! . . . — Він приклав голівешку до колін Чобітка.

Партизан зойкнув і здригнувся.

— Чобітко, Чобітко! — зашепотів „Сокіл“, і сльози потекли з його очей.

Лаптев зловісно стежив за гримасою болю, що перекосила обличчя Чобітка.

— Що, припікає?! Я ж сказав, що ти будеш говорити! Будеш!

І раптом Чобітко сказав:

— Буду! Буду говорити, катюга!.. І не тільки я буду говорити... Мільйони людей будуть говорити! Все пригадають вам... Як звірів будуть вас винищувати... і духу вашого не лишиться...

— Ах, ти!.. — приголомшено відступив на бік старший лейтенант.

— І весь рід ваш винищать! — гукав Чобітко. — І ніхто вам не допоможе! І батьківщини не буде у вас, і друзів не буде! Земля не прийме вас! — крикнув він голосно і змовк, наче цей крик забрав його останні сили.

Лаптев вихопив пістолю, хотів вистрілити, але чомусь передумав. Важко дихаючи, він обернувся і підійшов до „Сокола”.

Оточивши „Сокола” тісною стіною, карники задимили цигарками. Старший лейтенант теж закурив. Зосереджено випустив з рота декілька кілець диму, змахнув їх рукою. Витяг з кишені мундира гребінець, зачесав розтріпане волосся, поклав гребінець до кишені і сказав „Соколові“ який з-під лоба стежив за всіма рухами ката:

— Ну, молодий чоловіче, сподіваюсь, що з тобою ми скорше домовимось... Відповідай на ті питання на які той не відповів! — Він кив-

нув у бік звислого на мотузках, безсилою Чобітка. — Я чекаю...

— Я нічого не скажу! — відповів тихо „Сокіл”. — І серед нас ви не знайдеде зрадників.

Лаптев злісно посміхнувся:

— Але ж той, як його... Хробак здається, зрадив вас?

— Він випадковий чоловік, — підняв голову „Сокіл”. — І він не втече від справедливого суду.

— Чийого суду? — звів брови Лаптев.

— Нашого...

— Так не будеш говорити?

— Я нічого не скажу, — знову глухо відповів „Сокіл”.

— Навіть якщо від твого слова залежатиме життя друга?

„Сокіл” здригнувся від цих слів.

За знаком Лаптева карники почали виламувати Чобіткові руки. Чобітко тримався. Він чув останні слова Лаптева і намагався ні одним звуком не видати болю, щоб не наражувати „Сокола” на спокусу. Але коли тріснула кість на руці з важко пораненим плечем, він глухо завив від болю.

І тоді гарячими, мужеськими сльозами заплакав „Сокіл”, бачачи, як ламають Чобітка кати. Якби вирватись, налетіти на карників! Розкидати їх, взяти Чобітка і втішити його страшний біль! Але не рветься мотуззя і не падає на землю. Зв’язані руки, і все глибше врізаються мотузки в тіло.

Лаптев дивився на „Сокола” і ніздрі його роздмухувалися.

— Ну, будеш говорити? — тихо спитав він.
— Одне твоє слово — і ми лишимо твого товариша в спокою... Ну?!

„Сокіл” зібрав кров, що наповнювала його рот, і плюнув старшому лейтенантові.

Лаптев відскочив:

— Ось як?! Ну, спробуємо інакше!

Кати лишили Чобітка і взяли до „Сокола”.

Його підпалювали голівешками з багаття, ламали, били головою об стовбур дерева, до якого він був прив’язаний...

— Будеш говорити?

„Сокіл” мовчав.

Катування продовжувалось...

Мовчав.

Лють опанувала карників. Вони катували його вже для того, щоб примусити кричати. Але „Сокіл” навіть не стогнав. Стільки сили було в цьому пораненому тілі, що біль не міг перемогти її.

Кати мучили „Сокола”, але ніщо не примусило партизана кричати. І випустили карники голівешки з рук. Вони впали на землю, димлячи і тліючи. Тоді Лаптев витяг ножа. Він вирізав на грудях „Сокола”, там, де все ще билося серце партизана, тризубець.

Втягуючи голову в плечі, „Сокіл” здригався від дикого болю. Але коли зійшлись останні

криваві лінії, вималювавши тризуб, він випростався, зрозумівши, який знак наклали на його тіло.

Прощаючися з життям, з усім, чого не бачили вже його очі, з тими, кого не зустрине він більше, з Христинкою, з Кожухарем, з друзями по львівському підпіллі і по партизанці, з усім найкращим, що було в його житті, з усіма надіями і з самим життям, він згадав слова Мирона Рубанюка: „Складаємо великий іспит...” О! Де ти зараз, Мироне! Як тобі передати, що я склав іспит! — і він вигукнув:

— Слава вільній Україні!

В страху застигли вороги. І, бачачи, що партизан непереможний, Лаптев вистріляв у нього увесь магазин свого пістоля. Махнув у бік Чобітка, крикнув божевільним голосом:

— І його!

Двоє карників, одночасно, випустили довгі автоматні черги в „Соколового” товариша.

...З божевільною швидкістю летіло авто геть від місця страти двох партизанів. Блідий, вчепившись за кермо так, що, здавалося, ніяка сила не могла б відірвати, скляними очима дивився Лаптев перед себе. Такими вони й лишилися, під автом вибухла міна і старшого лятенанта, з розшматованим животом викинуло на дорогу. Стрілянини партизанських автоматів він уже не чув.

III

Капітан Сторожев пробивався один. Попутників карників він боявся, вважаючи, що вони можуть його зрадити. Мерзотники!

Йти було важко. Він ніде не почував себе в безпеці. Ліси шуміли таємничо, загрозливо. За лісами тяглися невеликі поля — теж чужі, ворожі.

Автомат він згубив, застрявши в болоті.

Його мучив тупий біль у животі, голод.

Лютуючи з голоду, він іноді забував про те, що треба бути обережним, і виходив на дорогу. Ховаючись в кущах, жадібним поглядом стежив за дорогою, стискаючи в руці пістолу, сподіваючись щось роздобути. Своїм виглядом він нагадував розбійника: неголений, з розпатланим волоссям — кашкет капітан згубив, — засмакований грязюкою.

На березі невеличкої річки хлопчик пас козу. „У нього, мабуть, є хліб”, — подумав Сторожев. Непомітно підкравшись до хлопчика, він кинувся на нього, але той перелякано зірвався з місця, побіг. Двома стрибками капітан наздогнав його й кинув на землю. Стиснувши брудними руками тонку шию хлопчика, він задушив його. Потім обшукав кишені своєї жертви. В них не було ні крихти!

Сторожев оглянувся і побачив жінку, що йшла до берега. Він швидко відбіг за кущі.

Жінка схилилась над хлопчиком і побачила, що він мертвий.

— Синочку! Синочку!

Вона штовхала його, не вірячи своїм очам, цілувала і плакала.

— Звірі, нелюди! За що вони тебе, синочку?! Сонечко ти моє ясне, зіронька ти моя!

На її крики зібрались люди. Вони щось порадилися, потім одна жінка побігла на село, а чоловік з кількома іншими жінками почав оглядати кущі.

Вискочивши з кущів, Сторожев побіг до лісу, але його помітили, хтось кричав, а чоловік, вимахуючи палицею, кинувся за ним. Але капітан вже добіг до лісу, і чоловік зупинився. Він подумав, що Сторожев, можливо, не один.

Сторожеву знову вдалося врятуватись. Він був так знесилений голодом, що став байдужим до всього.

Якось ранком, перебігаючи через дорогу, він наткнувся на розшматоване міною авто і трупи вояків у мундирах війська державної безпеки і зрадів — можна пожитися! Він обмацав трупи і знайшов кілька шматків черствого хліба. Сів на землю тут же, при дорозі, поміж трупами, і з'їв. Байдужим поглядом повів по мерцях і раптом скам'янів... Перед ним лежали карники з його загону. І просто на нього дивився скляними очима старший лейтенант Лаптев!

Сторожев підскочив. „Як вони аж сюди попали! — подумав капітан. — А-а, як попали...“

Пропали!“ — він присів коло Лаптева і почав знімати з пальця мертвого свого помічника золотий перстень. Майнула думка, що золото зараз не має для нього ніякої ціни, але, все ж, сховав перстень до кишені.

І знову побрів. Блукав. Під вечір зупинився біля темних ялинок, вже далеко від дороги, на якій лежав Лаптев. Трави тут майже не було, товстим шаром лежали опалі голки ялинок. Сторожев, притулившись спиною до стовбура ялинки, почав сидючи дрімати. Швидко вечір, а вечір — рятунок.

Але раптом недалеко почувлися голоси, коли вони наблизились, стало ясно, що розмовляють по-українському.

— Прочісують ліс! — простогнав Сторожев.

Між деревами він побачив чоловіка у цивільному піджаку, військових штанях і в чоботях. Він до когось командував. Значить, це партизани...

Оглядаючись, як загнаний звір, Сторожев почав пробиватись у хащі. Але його помітили.

— Гей, кат... здавайся! — гукнув партизан.

Сторожев, не роздумуючи, вистрілив у відповідь три рази з пістолі. Партизан дав коротку чергу з автомата.

Вистріливши останні набої, капітан втягнув голову в плечі й кинувся в бік, але пробігши кілька кроків, побачив і тут партизанів: двоє з них обійшли Сторожева і загородили йому шлях. Капітан підніс пістолю і в цю хвилину

партизан метнув гранату. Сторожев шмигнув за дерево.

Пролунав вибух. Уламки розірвали кору, вп'ялись у дерево, по землі застелився синій дим.

Перебігаючи від дерева до дерева, Сторожев завернув на галявину, але навперейми йому бігли ще два партизани.

Капітан на мить зупинився, дико оглядаючись.

Куди бігти?

Він кинувся знову до лісу, але його наздогнала автоматна черга. Поранений в ноги, Сторожев упав. Перемагаючи біль, забувши, що пістоля вже порожня, він обернувся і хотів ще вистрілити в партизана, але його прошила нова черга з автомата. Сторожев смикнувся всім своїм тілом і завмер, вчепившись за стовбурець молодого дубка, наче намагався вирвати його з землі.

Балковий підійшов до Сторожева і вирвав з його руки пістоль. Схилившись над карником, він побачив, що той мертвий.

ЕПІЛОГ

Загинув „Сокіл”, загинув Чобітко, загинув ще дехто з партизанів, бойових побратимів.

Не можна передати те мовчання військових людей, яке приходить після короткого слова „загинув“. Ті, хто знав загиблого, думають про нього, згадуючи, яким він був. Ті, хто не знав його, згадують іншого друга свого, котрого так само вирвала з родини товаришів швидко і цупка смерть. І через те, що смерть ця завжди десь поруч, завжди поблизу, ті й інші водночас думають про загиблих і про самих себе: одні — дивуючись, як це самі вони до цього часу ще живі. Інші — відганяючи від себе думку про те, що, може бути, завтра хтось так само скаже і про них це коротке слово. Інші — з таємною і добре схованою від інших і від себе радістю, що і цього разу смерть пройшла повз нього. А хтось сотий раз відчує при цьому повідомленні непоборну переконаність, що загинути в цій боротьбі можуть всі, крім нього самого, тому, що його, саме його, здорового, сильного чоловіка, який прив'язаний до життя тисячами міцних ниток, якого мати називає давнім дитячим ім'ям, а інша жінка, значно молодша, — новим, ласкавим, нею самою придуманим і тільки їм

двом відомим, і якому в житті треба зробити так багато справ, пізнати так багато почуття і думок, — саме його воєнна смерть не може, не мусить, просто не має права торкнутися. А хтось, навпаки, сотий раз подумає про смерть з спокійною байдужістю людини, змороної від давнього важкого бойового шляху і згідного на всякий відпочинок, навіть якщо відпочинок цей — останній. Але всі ці люди, що думають так різно, однаково починають мовчати і відводять один від одного очі, відходять у свої неподібні і різні думки, і мовчання це стає важким, і хочеться щось сказати — про те, як жаль загиблого, про те, як серце спалахнуло холодним вогнем помсти, сказати про багато народженого в душі цим коротким словом „загинув”. І люди мовчать, чекаючи, хто заговорить першим.

Мовчазно і похмуро стоїть ліс. Не шумлять дерева, не гоїдається гілля — все замовкло. Здається, що дерева теж сповиті тяжкою думою над братньою могилою.

Над свіжою ямою схилились три тихі берізки, саме над головами Христинки, „Сокола“ й Чобітка, схилились, наче під тягарем важкої втрати.

Кожухар першим ступив на горб землі і окинув поглядом суворі, задумливі обличчя партизанів. Губи, як завжди, коли він хвилювався, були вперто стиснені.

— Ми втратили ще кілька друзів . . . Хай же українська земля буде їм на віки вічні, як рідна мати! . . .

Вони віддали своє чудесне життя за свободу нашої батьківщини, за мирний завтрішній день, коли не буде на нашій землі ворогів, не буде смерти і знищень!.. — Кожухар проковтнув гіркий клубок, що підкотився під горло і продовжував суворо, дивлячись на скам'янілі обличчя вишикуваних партизанів:

— Своєю жертовністю і відвагою вони заповіли нам боротися до кінця, щоб здійснились їхні мрії, їхні надії. Присягнімо ж, друзі, що виконаємо їхній заповіт!

І десятки голосів відповіли:

— Присягаємо!

Слідом за Кожухарем на земляний горбок помалу підвелась Оксана. Хвилинку вона дивилась в могилу.

Підвела голову, глянула довкола:

— Якщо нам доведеться вмирати — померемо так, як померли мужньо вони!

Оксана ще щось хотіла сказати, але тільки підняла стиснені кулаки і загрозово потрясла ними в бік ворога.

Обережно опустили труни до могили. Партизани підняли автомати, рушниці, пістолі. Пролунала скупа прощальна сальва. Просто і суворо хоронять партизани своїх друзів.

В яму жменя за жменею посипалась сира земля...

... Пізно вночі Кожухар написав лист Миرونві Рубанюкові.

„Дрогий Мироне,

Не знаю, як і писати тобі про те, що сталося

у мене в загоні. Вчора большевики схопили „Сокола”. Вони мучили його. Коли він не піддався катуванням, вони вбили його. Він вмер, як герой, він склав іспит, про який ти говориш нам, прощаючись у Львові.

Ось що сталося в нас. Не буду писати про те, що я пережив, коли побачив трупи „Сокола” і Чобітка, загиблого так само, як „Сокіл”. Одне скажу: не було й не буде милости ворогам! Якщо заведеться в мені жаль, сам себе задушу, своїми руками, щоб назовні не вийшов... Ой, який лютий я тепер. Болить серце так, що й не розказати. Ранком ми йдемо в бій. Розплатимось за „Сокола” і за все...“

*
*   *
*

Йшли партизани до бою. Переходили мимо сіл і хуторів. І, наче сніжний клубок, зростав загін Кожухаря, все нові й нові бійці чекали його в кожному селі, на кожному перехресті доріг і на хутірських стежках, вливаючись в загін.

Їх було багато...

І з кожним днем ставало чимраз більше і більше.

А на околиці маленького хутора, на узліссі, стояла і дивилась услід партизанам мати Христинки. Стояла і дивилась так, як через декілька років будуть стояти і дивитися вслід своїм синам і донькам сотні тисяч матерів...